

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI
IJTIMOIY-IQTISODIY FAKULTETI**

Ijtimoiy ish kafedrasi
“Ijtimoiy ish” yo’nalishi
13.464 - guruh bitiruvchisi
Shermatov Abdurasulning

**“Ma’naviyat va ijtimoiy taraqqiyotning uzviyligi”
mavzusidagi**

**BITIRUV
MALAKAVIY ISHI**

Ilmiy rahbar: I.Nurmatova
“Ijtimoiy ish” kafedrasi o’qituvchisi.

Mundarija:

	Kirish	3-7 betlar
I bob.	Ma’naviyat, ma’rifat va ijtimoiy taraqqiyot tushunchalarining o’zaro uyg’unligi	8-38 betlar
1.1	Ma’naviyat tushunchasining mohiyati, shakllanish jarayoni va bosqichlari	8-31 betlar
1.2	Ijtimoiy taraqqiyotning shaxs kamolotida tutgan o’rni va ahamiyati	32-38 betlar
II bob.	Ma’naviy iqtisodiy tafakkurning rivojlanishi - jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining asosiy omili sifatida	39- betlar
2.1	Ma’naviy - iqtisodiy tafakkur - shaxs tadbirkorlik faoliyati jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga ta’siri	39- 47 betlar
2.2	Iqtisodiy tafakkur - inson omilini faollashtirishtiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida	47-52 betlar
2.3	Shaxs tadbirkorligida ma’naviy va iqtisodiy omillar uyg’unligi - ijtimoiy taraqqiyotning asosiy tayanchi	53-55 betlar
	Xulosa	56-58 betlar
	Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati	59-61 betlar

Kirish

Respublikamizda tarkib topgan va o'zining hayotiyligini isbot etayotgan milliy istiqlol mafkurasi ko'p millatli O'zbekiston xalqining ezgu g'oya-ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo'lidagi asriy orzu-intilishlari, hayotiy ideallarini o'zida aks ettiradi»¹. Milliy istiqlol g'oyasi xalqimizning strategik maqsadi bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat barpo etishdan iboratligini, uning asosiy sohalarida ustivor vazifalarning mohiyat-mazmunini ilmiy jihatdan asoslab beradi, vatan ravnaqi, yurt tinchligi, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, diniy bag'ri kenglik ta'minlangan jamiyatda komil inson farovon hayot kechirishi istiqbollarini ko'rsatadi. Ayni paytda «har bir insonni, u qaysi shakldagi mulkchilik asosida mehnat faoliyati bilan shug'ullanmasin, shaxsiy manfaatlarini xalq va Vatan manfaati bilan o'zaro uyg'unlashtirib yashashga undaydi, har bir fuqaroning farovonligi-butun jamiyatning farovonligidir g'oyasini ilgari suradi»².

Bugungi globallashuv davrida sog'lom, yuksak ma`naviyatli yoshlarni tarbiyalashga intilish jamoatchilik oldida turgan dolzarb vazifadir. Bu o'rinda birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta`kidlaganidek, “Bilimga chanqoq, iste'dodli yoshlarni topib ularni Vatanga fidoyi insonlar qilib tarbiyalash muqaddas vazifadir”³. Shuning uchun ham, mustaqillikning ilk kunlaridanoq yoshlar ta`lim-tarbiyasi, ularning ma`naviyatini yuksaltirish sohasidagi islohotlarning tizimli, bosqichma-bosqich amalgaga oshirishga alohida e'tibor berildi. Xususan, 1991 yil 20 noyabrda qabul qilingan “O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida”gi qonunda yoshlarga oid siyosatning mazmun-mohiyati, asosiy yo`nalishlari belgilab berildi. Shuningdek, 1997 yili 29 avgustda qabul qilingan “Ta`lim to'g'risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, 2004-2009 yillarda Maktab ta`limini rivojlantirish Davlat umummiliy dasturi, “Yoshlarning

¹ Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. 6-b.

² Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. 50-b.

³ Karimov I.A.Yuksak ma`naviyat - engilmas kuch. - Toshkent: O'zbekiston, 2008. - B. 11.

huquqiy ta`limini takomillashtirish kompleks dasturi”, “Sog`lom avlod yili”, “Yoshlar yili”, “Barkamol avlod yili”, “Mustahkam oila yili”, “Sog`lom bola yili” davlat dasturlari, 2014 yil 6 fevralda “O`zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida” PQ-2124-sonli qaror⁴ va boshqa me`yoriy-huquqiy hujjatlar sog`lom, ma`naviyati yuksak, barkamol avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo`lmoqda.

Bitiruv malakaviy ishining dolzarbliji. Mamlakatimizda jismoniy sog`lom va ma`naviy barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo`nalishlaridan biridir. Bugun yoshlarning ta`lim-tarbiya olishi, o`z iste`dod va iqtidorini namoyish etishi uchun barcha shart-sharoit yaratilgan. Darhaqiqat, “mamlakatda har yili 600 mingdan ziyod butunlay yangicha shart-sharoit va muhitda kamol topgan yosh avlod vakillari katta hayotga yo`llanma olmoqda”⁵. Shuningdek, aholining asosiy qismini tashkil etadigan yoshlarning hali to`la echilmagan muammolariga e`tiborni jalb etish, sog`lom va barkamol avlodni tarbiyalash faqat davlat organlari, o`quv yurtlarini emas, balki keng jamoatchilikning ishtirokini ham talab qiladi. Bu o`rinda birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrlarini ta`kidlash o`rinli “Biz yoshlarimiz tarbiyasini birovlarga berib qo`ymaymiz”⁶. Darhaqiqat, yoshlar tarbiyasi faqat matabda yoki oilada emas, balki butun jamoatchilik oldidagi o`ta muhim vazifadir. Bugun bizga ma`naviyati teran, o`z mustaqil fikriga ega yoshlar kerak. Ushbu muhim strategik vazifani hal qilish hozirgi kunda ko`p jihatdan oila, mahalla, umumta`lim muassasalari va fuqarolik jamiyatni institutlarining birgalikda samarali faoliyat olib borishini talab etadi.

Bugungi globallashuv davrida yoshlar ongiga g`oyaviy ta`sir va taxdidlarning kuchayib borishi O`zbekiston aholisini mafkuraviy immunitetini shakllantirishga alohida e`tibor qaratishni eng muhim dolzarb vazifa sifatida kun

⁴ “O`zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida” PQ-2124-sonli qaror 2014 yil 6 fevral // Xalq so`zi, 2014 yil 8 fevral

⁵ Karimov I.A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini ta`minlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo`lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir. // Xalq so`zi, 2012, 8 dekabr.

⁶ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-jild. – Toshkent: O`zbekiston, 2000. – B. 28

tartibiga qo`ymoqda. «Jamiyatni ma`naviy yangilashdan ko`zlangan bosh maqsad, - deydi birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov - yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag`rikenglik kabi ko`p-ko`p muhim masalalardan iborat»⁷.

Demak ko`rish mumkinki, insonlar o`rtasida millatlararo totuvlik, o`zarohamjihatlik, bag`rikenglik, o`zarohamkorlik ta`lim-tarbiya jarayonida shakllanadi.

Tadqiqotni o`rganilganlik darajasi. Mustaqillik sharofati bilan boshqa sohalarda bo`lgani singari, oila va unda tarbiyalanadigan barkamol farzand haqida tez-tez fikr almashiniladigan bo`ldi. Ayniqsa, bu muammoni davlat siyosati darajasigacha ko`tarilishi muhim ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi chiqiriq IX sessiyasida birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan qilingan ma`ruzasi barkamol, sog`lom avlodlarning o`tgan vaqtdagi va bugungi hamda kelajakdagi holatini tahlil qilib berdiki, endilikda bu esa tarbiya va ta`limni asosiy dasturini tashkil qiladi, desak xato bo`lmaydi. Chunki birinchi Prezidentimiz bola tug'ilganidan boshlab to uning yuqori malakali kadr bo`lishiga qadar hamda uning mehnat faoliyatidagi yuksak ma`rifat va ma`naviyatliligi haqida so`z yuritadi: «Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog`lom, barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir.

O`zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida yoshlarni to`laqonli ishtirok etishlari uchun, ta`lim tizimiga oid amalga oshirilayotgan islohotlar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, mamlakatda ta`lim tizimini rivojlantirishga oid bir qator farmon va qarorlar qabul qilinib, barkamol avlodni g`oyaviy, mafkuraviy tarbiyalashga alohida e`tibor berila boshlandi.

Shuningdek, jamiyatdagi keng miqyosli o`zgarishlar ijtimoiy-iqtisodiy, ma`naviy islohotlar jarayonida yoshlarning intelektual salohiyatini shakllantirishda ta`lim tizimining o`rni, demokratik jamiyatning ma`naviy yangilanishi jarayonida yoshlarni ijtimoiy hayotida kechayotgan o`zgarishlarga

⁷ Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo`lini qat’iyat bilan davom ettirishdir // Xalq so`zi, 2007 yil 7 dekabr.

tadqiqotchilardan I.Ergashev, Q.Nazarov, N.Z.Saydalieva, G.J.Tulenova, Sh.Gayupova, Z.Qodirova, M.M.Yo'ldoshev, O.M.G`aybullaev, T.H.Qurbanov, T.Qurbanov, X.Shayxova, G.Tillaeva kabilar e'tibor alohida e'tibor qaratgan⁸. Shuningdek, tadqiqotchi O.R.Topildiev "Yoshlar – kelajak bunyodkorlari" nomli monografiyasida masalasini ta`lim tizimiga oid islohotlar va unda yoshlarning o'rni masalasini tahlil qilgan⁹. Tadqiqotchilar o'z ilmiy tadqiqotlarida yoshlar kamoloti va salohiyatini shakllantirishda ta`lim tizimining o'rni masalasini muayyan bir jihatlarini ilmiy tahlil qildilar.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishining maqsad va vazifalari jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida ma'naviyatning, xususan ma'naviy iqtisodiy tafakkurni o'rni va ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Shu bilan birga **bitiruv malakaviy ishining vazifalari** qilib quyidagilar belgilanadi:

1. Shaxs ma'naviy-iqtisodiy tafakkurini o`ziga xos xususiyatlarini shakllanish omillarini o`rganish;
2. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini rivojlanishiga ta'sir etuvchi tushunchalarni tahlil qilish;
3. Ma'naviy-iqtisodiy tafakkur jamiyat taraqqiyotida muhim omili ekanligini xis qilgan holda uning mohiyati va tutgan o`rnini aniqlash;
4. O`zbekiston Respublikasini modernizatsiyalash jarayonida ta`lim tizimiga berilayotgan e'tibor va ta`lim-tarbiya jarayonida umuminsoniylikning ustivorligi tamoyillariga og`ishmay amal qilishga alohida e'tibor berish lozim. Bu munosabatlarning mohiyatini chuqur o`rganish uchun turli ilmiy manbalardan foydalanish nazarda tutiladi.

⁸ Ergashev I. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – Toshkent: Akademiya, 2005.; Nazarov Q. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – Toshkent: Akademiya, 2005.; Gayupova SH., Kalonov K., Ismailova R. O'zbekiston yoshlarida dunyoqarash uyg'unligining shakllanishi muammolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2004. – B. 112; SHayxova X.,Tillaeva G. Sog'lom turmush tarzi va yoshlar kamoloti. – Toshkent: Falsafa va huquq, 2008. – B. 60; Tillaeva G. Ijtimoiy himoya-dolzarb masala (Yoshlar tarbiyasi misolida) // Falsafa va huquq, 2007. – № 2 – B. 30.

⁹ Topildiev O.R. Yoshlar – kelajak bunyodkorlari. – Namangan, 2013. – B. 160

Ushbu bitiruv malakaviy ishini tahlil qilib o`rganishda mustaqil O`zbekistonda olib borilayotgan islohotlar ko`lami, qonunchilik, ijtimoiy siyosat, ma`naviyat va ma`rifat kabi masalalar muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda mamlakatda ta`lim tizimiga oid amalga oshirilayotgan davlat siyosati yoshlar kamolotini ta`minlashda o`ziga xos o`rida turibdi. Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida hamda bir qator adiblar asarlarida keltirilgan jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga oid qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bitiruv malakaviy ishining ob`ekti va predmeti. Ushbu bitiruv malakaviy ishining tadqiqot ob`ekti bo`lib mustaqil O`zbekistonda aholi huquqiy madaniyatini oshirish, ma`naviy-iqtisodiy tafakkurini o`stirish, ularni keng ko`lamda tadbirkorlikka jalb qilish masalasi olinmoqda. O`zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma`naviy taraqqiyotini belgilab berishda ta`lim tizimiga berilayotgan e`tiborni aniq dalillar asosida taxlil qilish bitiruv malakaviy ishining predmeti hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va metodologik asoslari. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida hamda bir qator adiblar asarlarida keltirilgan jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga oid qarashlari va ma`naviyatga oid munosabatlarni yanada takomillashtirish masalalariga bag`ishlangan asarlarida bayon etilgan fikrlar mazkur bitiruv malakaviy ishining nazariy – metodologik asosi bo`lib xizmat qildi.

Ko`zlangan maqsadga erishish, belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishni ta`minlash maqsadida milliylik va umuminsoniylikning birligi tamoyillari hamda analiz va sintez, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylikning birligi kabi usullariga tayanildi.

Bitiruv malakaviy ishining amaliy ahamiyati nihoyatda keng qamrovli bo`lib, tadqiqotning xulosa qismidagi tavsiyalardan amaliyotda umumiyl o`rta ta`lim, o`rta maxsus kasb ta`limi muassasalarida keng qo'llanma sifatida foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi. Tadqiqot ishi kirish, ikkita bob, xulosa, taklif, tavsiyalar va foydalanigan adabiyotlar ro`yhatidan iborat.

I bob. Ma’naviyat, ma’rifat va ijtimoiy taraqqiyot tushunchalarining o’zaro uyg’unligi

1.1. Ma’naviyat tushunchasining mohiyati, shakllanish jarayoni va bosqichlari.

“Ma’naviyat” ancha qadimiy tushuncha bo’lib, bu tushunchaga Sobiq Ittifoq davrida e’tibor qaratilmadi, nazardan chetda qoldirildi. Xatto, ilmiy, ilmiy-ommabop kitoblarda bu so’zga jiddiy e’tibor berilmagan. “Ma’naviyat” so’zi arab tilidan olingan bo’lib, unda insonning ruhiy, aqliy jihatlari, o’z xususiyati, mohiyati, g’amxo’rligi, qayg’urish, quvonish kabi jarayonlarni o’zida mujassamlashtirgan. Hozirgi davrda ma’naviyat tushunchasining falsafiy mazmuni to’g’risida juda ko’p ta’riflar berilgan. Biz ularning ba’zilarini o’quvchiga havola qilamiz: “Ma’naviyat-insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-kudratidir”¹⁰. “Ma’naviyat-insonning zot belgisi, uning faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi, ongi, aql-zakovatining mahsuli”¹¹, “Ma’naviyat-jamiyatning, millatning va yoki ayrim bir kishining ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtiruvchi tushuncha”¹², “Ma’naviyat-inson axloqi va odobi, bilimlari, ist’edodi, qobiliyati, amaliy malakalari, vijdoni, iymoni, e’tiqodi, dunyoqarashi, mafkuraviy qarashlarining bir-biri bilan uzviy bog’langan, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir etadigan mushtarak tizimdir”¹³. “Ma’naviyat-insonning ijtimoiy-madaniy mavjudot sifatidagi mohiyatidir, ya’ni insonning mehr-muruvvat,adolat, to’g’rilik, sofkillik, vijdon, or-nomus, vatanparvarlik, go’zallik, sevish, zavqlanish, yovuzlikka nafrat, iroda, matonat va shu kabi ko’plab asl insoniy xislatlar va fazilatlarining uzviy birlik, mushtaraklik kasb etgan majmuasidir”. “Ma’naviyat inson qalbida aks etgan ilohiy nur. Oliy haqiqat

¹⁰ Karimov I.A. Istiqlol va ma’naviyat. T.: «O’zbekiston», 1994, 9-bet

¹¹ Jalolov A. Mustaqillik ma’suliyati. T.: «O’qituvchi», 1996, 29-bet

¹² Ibrohimov A, Sultonov X, Jo’raev N. Vatan tuyg’usi. T.: «O’zbekiston», 1996, 111- bet.

¹³ Yusupov Ye. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. T.: «Universitet», 1998, 34- bet.

nuridir. Shu sababli inson ko'nglini «haqiqat asrorining ganjinasi»-demishdir. Faqat inson qalbi o'zida haqiqat nurini aks etira olishi uchun unga sayqal bermoq zarur»¹⁴. «Ma'naviyat insonni hayvondan farqlab turadigan oliy qadriyat»¹⁵. Ko'rib turganimizdek, ma'naviyatga berilgan ta'riflar turlicha shaklda bo'lsa ham ularning barchasi inson faoliyatiga borib taqaladi. Inson faoliyatining turli tomonlarini baholaydi. Insonning ichki va tashqi xatti-harakati, go'zalligi, his-tuyg'ulari, kechinmalarini aks ettiradi. T.Mahmudov fikricha: «Ma'naviyat-insonning ma'lum darajadagi jismoniy, aqliy, ahloqiy va ruhiy balog'ati va dunyoqarashini ifodalovchi tushunchadir»¹⁶. Yoki boshqa manbalarda shunday ta'riflar bor: «Ma'naviyat-odamning ruhiy va aqliy olamining majmuidir» (Vatan tuyg'usi kitobidan), «Inson barcha tirik mavjudotning gultoji, hayot guli deyilganda uning yuksak ma'naviyat egasi ekanligi nazarda tutiladi. Ma'naviyat insoniylikka olib boradigan, insonni inson, millatni millat qiladigan ajoyib xislat va fazilatlarning yig'indisidir»¹⁷. «Ma'naviyat insonning bilimi, tajribasi va mehnat malakasi, odob-axloqi, iymon va e'tiqodi, mafkuraviy qarashlarining yaxlit tizimidir.»¹⁸. «Ma'naviy etuklik shunday bir xazinaki, uni egallagan odam insoniy qadr-qimmatni hamma narsadan ustun qo'ya oladi, o'z manfaatini o'zgalar manfaati bilan qo'sha oladi, hayot-mamot masalalari hal bo'layotgan damlarda aql-idrok doirasidan chiqmaydi». Bizningcha, *ma'naviyat insonlarda yuqori darajada takomil topgan insonparvarlik xislatlarining yig'indisidir*. Ta'riflardan ko'rinish turibdiki, ma'naviyat keng qirrali sermazmun va insondagi nozik tomonlarni qamrab olgan falsafiy tushunchadir. Ma'naviyat keng qamrovli bo'lganligi tufayli tor va keng ma'noda qo'llaniladi. Tor ma'noda ishlatilganda uning alohida holati inson ko'z oldida gavdalansa, keng ma'noda esa inson ma'naviyatining keng, umumiy qirralari, unga amal qilish jarayonlari tushuniladi.

Tarixdan ma'lumki, bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga o'tish davri har qanday mamlakatda ham osonlikcha kechgan emas. Mamlakatlarda moddiy, iqtisodiy,

¹⁴ Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari. T.: 1996, 6- bet.

¹⁵ A'zamov Ye. Yuksak pog'ona. Ma'naviyatning oydin yo'li. T , «Ma'naviyat», 1996, 32-bet.

¹⁶ T. Mahmudov. Mustaqillik va ma'naviyat T.: 2001, 9-bet.

¹⁷ A. Erkaev. Ezgulik sari yo'naltirilgan iroda. "Tafakkur", 1997 yil, 3-son 14-bet.

¹⁸ Z.G'ofurov, S. Toshev. Ma'naviyat saboqlari Qarshi «Nasaf» 1998 yil 11-bet

siyosiy, madaniy o'zgarish bo'lishi bilan birga ma'naviy o'zgarishlar ham ro'y bergan. Ayniqsa, ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga asoslangan totalitar tuzumdan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyatga o'tish davrida bu jarayon yaqqol seziladi. Chunki, bu davrda insonlarning nafaqat turmush tarzi, balki ularning ongi ham o'zgara boshlaydi. Binobarin, demokratik jarayonlar yuqori bosqichga ko'tarila borgani sababli, ularning dunyoqarashi ham o'zgaradi.

Bu paytda vijdon erkinligi masalasiga yondashish ham kun tartibida turli muammolarni keltirib chiqaradi. Siyosiy jarayonlarni oladigan bo'lsak, ko'p partiyaviylikka ehtiyoj tug'iladi. Yagona mafkuraviylikka chek qo'yilib, turli mafkuralar haqida fikr yuritila boshlanadi. Ya'ni plyuralizm (ko'p fikrlilik) yo'nalishi paydo bo'ladi. Xususiy mulkning roli kuchayadi. Ijtimoiy guruhlar tuzilishi jihatidan ham, xarakteri jihatidan ham o'z mavqeini o'zgartiradi. Yangi sinf, tadbirkorlar sinfi shakllanishi uchun zamin yaratila boshlanadi. Jamoat, davlat, xususiy mulk tuzilishi ham makonda, ham zamonda yangi xarakterga ega bo'la boshlaydi.

Jamoat tashkilotlarining nafaqat miqdori, balki ularning vazifalari, sifati ham o'zgaradi. O'ziqarlisi shuki, insonlarning qalbida yangicha yashash ehtiyoji kuchli tus oladi. Mustaqil fikrlashga o'tadilar. Insonlarning ongida tabiiy holda o'z qadriyatlarini, ma'naviy merosini qayta qurish va tahlil qilish ishtiyocoq tug'iladi, shuningdek, o'zlikni anglash, kim edigu, kim bo'lamiz, degan savollar qiziqtira boshlaydi, ma'naviy siljish ro'y beradi. Qadriyatlarning nima ekanligi, milliy iftixor, Vatan tuyg'usi, ozodlik, tenglik, birodarlik, O'zbekiston davlati kabi tushunchalar shu vaqtga qadar ham o'z mazmuniga ko'ra keng bo'lgan bo'lsa ham, ular yanada serjilo, serqirrali bo'la boshlaydi.

Endilikda o'zbek tiliga munosabat o'zgarib unga davlat tili maqomi berilgandan so'ng millionlar qalbini ijobiy to'lqinlantirib yubordi. O'n yilliklar davomida o'z tili, san'ati, dini, urf-odatlari, qadriyatları, o'z-o'zligi, foydali qazilma-yu boyliklaridan ajralayozgan xalq qaddini ko'tara boshladi. Bu jarayonlarning barchasi inson faoliyati bilan bog'langanligi endilikda turli muammolarni keltirib chiqardi. Ta'lim-tarbiya sohasini tubdan isloh qilishga

to'g'ri keldi. Yangi davrda ishlaydigan xodimlarni tarbiyalash, voyaga etkazish sohalari dolzarb bo'lib qoldi. Barcha xatti-harakatlar inson faoliyatiga ko'ra qayta ko'rib chiqishga qaratila boshlandi. Uning turmush tarzini qayta ko'rib chiqish uchun respublika hukumati barcha imkoniyatlarni ishga sola boshladi. Mamlakatning ichki va tashqi siyosatini tubdan o'zgartirishga to'g'ri keldi. Sobiq ittifoq davridagi o'zaro munosabatlar yangicha xarakterga ega bo'la boshladi. Respublika qanchalik boy salohiyatga, boyliklarga ega bo'lmasin, sobiq ittifoq davrida ijtimoiy sohalar bo'yicha 15 ta respublika ichida eng oxirgi o'rnlardan biridaligi sezilib qolindi. Xullas, respublika xalqining turmush tarzini qayta qurish uchun jiddiy harakat boshlanib ketdi. Yosh, mustaqil davlat o'z Konstitutsiyasiga ega bo'lib, Birlashgan Millatlar Tashkilotidan ham munosib o'rin egalladi.

Ha, yuqoridagi ta'riflarda insoniy fazilatlarga e'tibor qaratilgan bo'lsada, yuksak ma'naviyilik jihatlarni nihoyatda noyob xislat ekanligini birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning «Turkiston» gazetasi muxbirining savollariga javoblarida atroflicha aks etganligini ko'ramiz. Unda: «Ma'naviyat deganda avvalambor odamni ruhan poklanishga, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, inson ichki dunyosini, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan kuchni tasavvur qilaman»¹⁹.

Haqiqatdan ham, ma'naviyat deganda insonlarda shu xislatga oid jarayonlarni mujassamlashganligini e'tirof etibgina qolmasdan, balki insonlarni ruhan poklanishga, turli nojo'ya xususiyatlardan uzoq bo'lishga yordam beradigan xislatlarni ham tushunish kerak ekan. Binobarin, har bir inson nafaqat jismonan ulg'ayish balki, uning qalbidagi insoniylik xislatlarini o'sib ulg'ayishi, kengaya borishi, sermazmun bo'lishi talab etiladi. Ma'lumki, insonning ichki dunyosi ham bir ummondir. Bu ummondagi ijobiy sohalar kuchliroq, baquvvaturoq bo'lgandagina yuksak ma'naviyatli bo'la oladi. Yuksak ma'naviyatlilik saviyasiga ega bo'lgan qanchalik ko'p bo'lsa, bu o'z navbatida qurilayotgan yangi jamiyatni poydevorini ham mustahkam bo'lishga yordam beradi. Demak, yuksak ma'naviyat

¹⁹ I.A.Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'llimiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999, 302-303 betlar.

iymon-e'tiqodni butun qiladigan insonparvarlik, jamiyatparvarlik, vijdonini kuchli qiladigan his-tuyg'u fazilatlaridir.

Yuksak ma'naviyatli bo'lismi ma'rifiy sohalarini qamrab oladi. Ha, insoniy fazilatlarning aksariyat qismi bilimdonlikka bog'liq. Bilimdonlik esa ma'rifatga borib taqaladi.

Inson hayoti o'ta ko'p qirralidir. U juda ko'p his-tuyg'u kechinmalar va harakatlarga boy. Shu ma'noda aytish mumkinki, bu holatlar insonni ma'naviyati bilan chambarchas bog'langan. Shu bilan birga insonning jismoniy, biologik va fiziologik tomonlari ham borki, ular tashqaridan qaraganda ma'naviyatga bog'liq emasdek tuyuladi. Lekin bu xislatlar ham ma'naviyatdan tashqarida emas. Masalan, ba'zi bir insonlarda jahl chiqishi, jaholatparastlik xislatlari bor. Bunday insonlar vaqtin kelganda o'zini vaziyatdan chiqib ketishi uchun boshqalarga nisbatan jismoniy kuch ishlatib yuksak ma'naviyilik holatini unutadi. Natijada, boshqa kishini, ya'ni muxolifini (murosa yo'lini tanlamasdan) yo'q qilishgacha boradi. Bunday kishining faoliyatini yuksak ma'naviyatlilik holatiga kiritish mumkin emas. Yoki ba'zi bir kishi qo'shnisi yoki tanishining yantuqlarini ko'rib, uning ijobjiy harakatini o'ziga ijobjiy singdira olmaydi. Ko'raolmaslik girdobiga qadam qo'yadi. Bu holat biologik jarayon bilan bog'langan desak, xato bo'lmaydi. Sababi bunday holat hayvonot olamida ko'proq uchraydi. Masalan, bir it o'ziga berilgan o'ljani qorni ochligidan jon-jahdi bilan iste'mol qila boshlaydi. Shu paytda unga halaqit beruvchi boshqa it yaqinlashsa unga qarab irillaydi va boshqa itni yo'liqtirmaydi. Insoniy fazilatlarda shunday xislatlar yo'q deysizmi? Albatta, bor. Faqat o'z manfaatidan kelib chiqib, o'zgalar bilan hisoblashmaydigan insonlarni yuksak ma'naviyat sohibi deb bo'lmaydi. Shu o'rinda savol tug'iladi. Insonni firibgar yoki biologik mavjudotdek xarakterda bo'lismida ma'no bormi? Bor, albatta. Chunki shu holat ham ma'naviyat. Lekin qanday ma'naviyat. Ma'noli ma'naviyatmi yoki ma'nosiz? Shuning uchun ham inson faoliyatidagi har qanday ma'naviyat haqida emas, balki yuksak ma'naviyat haqida fikr yuritish lozim. Zero, insonning ijobjiy xislatlari faqat yuksak ma'naviyatlilik bilan bog'langan.

Har bir insonni qamrab olgan ma’naviyat oddiyilikdan murakkablikka qarab borishi, ya’ni yuksak ma’naviyatlilikni mujassamlashtirishi lozim. Inson yashashining mohiyati yuksak ma’naviyatlilikdadir. Yuksak ma’naviyatlilikni qirralari esa o’ta sermazmundir. Yuksak ma’naviyatni hali yo’rgakdagi go’dakdan talab qilinmasada uni shunga tayyorlash, inconiylik xislatlarini shakllantirish o’ta dolzarbdir. Shu sababli ham «go’dak ma’naviyati» degan ibora xalqimiz o’rtasida yo’q. «Go’dak odobi» haqida fikr yuritiladi. Demak, odobli bo’lishni o’zi yuksak ma’naviyatli bo’lish uchun kifoya bo’la olmaydi. Ammo yuksak ma’naviyatni insonda shakllanishida odob-axloqning o’rniga teng keladigan jarayon kamroq. Odobli, axloqli bolalar yuksak ma’naviyatli shaxs bo’lishga intiladilar. Bola shaxsga aylanishi uchun u o’zini chuqur taniy bilishi «men»ligini ko’rsatishi kerak. Bu «men»lik asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Bola o’zini tanishi, ya’ni inson bo’lishi uchun avvalo o’z ona tili, millati, millatining an’analari, qadriyatlarini bilan tanisha borishi, o’tmishdagi ijodiyot, tarixi, iqtisodiyoti, ijtimoiy faoliyatini, madaniy-ma’naviy turmush tarzi bilan o’z «men»ligini boyitib borish uchun yuksak ma’naviyatli bo’lishiga zamin hozirlaydi.

Inson ma’naviyatining mohiyati dialektik xarakterdadir. Uning turli tomonlari bir-biri bilan bog’langan. Shu sababli ma’naviyatning mohiyatini birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagicha izohlaydi: «Bizning ma’naviyatimiz asrlar davomida million-million kishilar taqdiri bilan shakllangan. Uni o’lchab ham, poyoniga etib ham bo’lmaydi. U inson uchun butun bir Olam... Er, oila, ota-onasi, bolalar, qarindosh-urug’lar, qo’ni-qo’shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik-ma’naviyatning ma’nosi ana shunday keng. Inson uni inson darajasiga ko’taradigan asoslarning asosini o’z aqli bilan tom ma’noda qamray olmaydi. Inson o’zini xalqning bir zarrasi, deb sezgandagina, u haqda o’ylab, mehnat qilib yashagandagina ma’naviyat bilan tutashadi. Bizning odamlarimiz Vatandan uzoqlashganda juda iztirob chekadilar, chunki ularning ma’naviyat chashmasi go’yo uzoqlashib ketganday bo’ladi.

Shuning uchun ham xalq Vatandan yiroqlikni og’ir qabul qiladi, chunki unda har bir qadrdon kishi uchun qayg’uradigan umumiy qalb bor»²⁰.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, **insonning ichki va tashqi olamini namoyon etuvchi murakkab jarayon va his-tuyg’ular yig’indisi ma’naviyatdir.** Bu ma’naviyat hali to’liq ma’naviyat emas. To’liq ma’naviyat yuksak ma’naviyatni inson tomonidan qanchalik singdirilganligiga bog’liqdir. Yuksak ma’naviyat insonni, millatni aqliy salohiyatini o’zlashtirganligi bilan o’lchanadi. Yuksak ma’naviyatni insonda namoyon bo’lishi insonni tabiatlashuvi, jamiyatlashuvi, insonlashuvi kabilarni taqozo etishi kerak. Bu jarayon insonning ma’rifatlashuviga, ilmiyligiga bog’liqdir. Ilmdan to’g’ri foydalanish undan to’g’ri xulosa qilish hammaning ham qo’lidan kelvermaydi. Ba’zilar o’zlari bilgan, e’tiqod etgan ilmdan o’zgalarni bahramand etmaydilar.

Shu o’rinda aytish lozimki yuksak ma’naviyatli bo’lish, ilm, ma’rifatlikka bog’liq. Yuksak ma’naviyilik ilm orqali ham shakllanar ekan, u ham o’zining xususiyatlariga ega. Zero, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida «Har kim bilim olish huquqiga ega» deb bejiz aytilmagan.

Rasululloh sallalohu alayhi va sallam aytganlar: «Olloh taolo menga yuborgan hidoyat (Olloh taolo bandalariga ko’rsatgan to’g’ri yo’l, yo’llanma) singari ilm ham ko’p yoqqan yomg’irga o’xshaydir: ba’zi er sof, unumdar bo’lib, yomg’irni o’ziga singdiradir-da, har xil o’simliklar va ko’katlarni o’stiradir va ba’zi er qurg’oq, qattiq bo’lib, suvni emmasdan o’zida to’playdir, undan Olloh taolo bandalarini foydalantirgaydir. Odamlar suvdan ichgaydirlar, hayvonlarni va ekinlarni sug’orgaydirlar. Ba’zi er esa tekis bo’lib, suvni o’zida tutib qolmaydir, ko’katni ham ko’kartirmaydir. Bularni quyidagicha muqoyasa qilish mumkindir: bir kishi Olloh ilmini (islomni) teran o’rganadir, teran tushunadir va undan ma’rifaatlanadir va Olloh yuborgan hidoyatni o’zi o’rganib, o’zgalarga ham o’rgatadir. Ikkinci bir kishi ilm o’rganib, odamlarga o’rgatadir. Ammo o’zi amal qilmaydir. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib, o’zi ham o’rganmaydir,

²⁰ ¹ I. A. Karimov. «O’zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». T.: «O’zbekiston», 1993, 78 – bet.

o'zgalarga ham o'rgatmaydir. Bular dan birinchisi mo''min, ikkinchisi fosiq, uchinchisi kofirdir». Bu sermazmun hadislarni o'rganish ham ma'rifatga borib taqaladi. Demak, ma'naviyat tushunchasi ma'rifat bilan hamohangdir. Yoki tushuncha ma'rifat tushunchasi bilan ham uzviy bog'langan. Shu tufayli, ma'rifat, ma'naviyat tushunchalari bir-birini to'ldiruvchilardir deyish mumkin. Ular dialektik bog'langan. «Ma'rifat» so'zi yakka va ko'plik ma'noda ishlatiladi. Bu so'z arab tilidan olingan bo'lib, «bilish», «bilim», «tanish» kabi ma'nolarni bildiradi. Ko'plik ma'noda maorif, ta'lim jarayonlarini eslatadi. Ma'rifat «ma'ruf» so'zi bilan aloqadadir. «Ma'ruf» so'zi oliv himmat, yaxshilik qiluvchi ma'nolarini anglatadi. Bu so'zni Evropada birinchi marta atoqli nemis faylasufi I. Kantning «Ma'rifat nima?» nomli maqolasi bosilib chiqqandan so'ng keng qo'llanila boshlangan. *Ma'rifat-insonning bilim darajasi va unga aloqador bo'lgan jihatlarni aks ettiruvchi tushunchadir.* Ma'rifatli inson-so'zi ishlatilsa, demak, u yoki bu inson bilimli, bilimdon, o'qimishli, ko'p narsani mushohada qiladigan inson sifatida gavdalanadi. «Ma'rifat»-siz, deganda shu jarayonlardan xabarsiz kishi tushuniladi.

Demak, *ma'rifat deb, insonning umumiyligi ma'naviy-madaniyati, saviyasini yuksaltirishga qaratilgan ta'lim va tarbiyaviy bilimlarga aytiladi.*

Ma'rifat turli sohalar, uslublar orqali insonlarga singdiriladi. Bular oila, maktabgacha tarbiya muassasalari, mакtab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, oliv o'quv yurtlari, jamoalar va boshqalardir. Maorif so'ziga kelsak ko'plik ma'noda har-xil bilim, axborotlarni qamrab olsa ham ma'rifat so'ziga nisbatan torroqdir. Ma'rifat tom ma'nosi bilan inson faoliyatining aksariyat qismini qamrab oladi.

Ma'rifatli inson bilimlidir. Bilim insonning fazilatini ulug'lovchi xususiyatlardan biridir. Bilim olish, ma'rifatli bo'lish, turli sohada ma'naviy va moddiy g'alaba qilish uchun zarur. Bilimsiz, ma'rifatsiz kishi himoyasizdir. Ma'rifat orqali inson o'z ongini boyitadi va barcha moddiy, ma'naviy boyliklardan bahramand bo'ladi. «Ma'rifatning maqsadi xarakterni tarbiyalashdan iborat» degan edi ingliz faylasufi Gerbert Spenser. Ayniqsa, bozor munosabatlariga o'tish

jarayonlarida insonlar ma'rifatli bo'lmas ekanlar, ular hayot qiyinchiliklariga bardosh bera olmay, qiynaladilar.

Bilimli, ma'rifatli kishilarning ko'payishi jamiyat boyligidir. Baxtiyor kelajak bilim bilan yaratiladi. Istiqbolning kafolati bilimli kishilardadir. Ma'naviyatni yuksaltirish ham ma'rifatga bog'liqdir. Milliy qadriyatlarni uning tarixini, kelajagini anglash ma'rifat orqali amalga oshadi. Buning uchun bilim bilan qurollanmoq kerak! Yaxshi yashash, baxtli bo'lmoq ham bilim orqali amalga oshadi! Inson qanchalik ko'p bilsa, uning kuch-qudrati shunchalik oshaveradi. Bilim orqali inson ulug'vor bo'ladi. Tevarak-atrofni bilish, jamiyat taraqqayotini tushunish, hodisalarga baho berish ham bilim va ma'rifat orqali amalga oshadi. Mashhur faylasuf F. Bekon fikricha, «Bilim-kuch, kuch esa bilimdir». A. Rudakiy aytadiki: «Bilim-barcha kulfatlarga qalqon».

Inson bilim orqali dunyoni qanchalik ko'p bilib borsa, o'z faoliyatini ham shunchalik yaxshi anglay boradi. Umrning ziynati, mazmuni ham insonning o'z bilimi orqali yuqoriga qarab intilishidadir. Bilim olish uchun vaqtini ayamaslik, vaqtdan foydalanish lozim. Xulosa qilib aytganda inson ma'rifat va bilim orqali yuksak ma'naviyatlilik cho'qqilarini egallaydi, barkamol, komil inson bo'lib etishadi. Bu vazifa ma'naviyat qirralaridan tashkil topadi. Ma'naviyat asoslarining bahs yuritadigan sohalari ham shu qirralardan iborat. Bularغا quyidagilar kiradi: axloq va umuminsoniy qadriyatlar, vatanparvarlik, insonparvarlik, diniy e'tiqod, ota-onasi va farzand o'rtasidagi munosabat, mustaqillikni mustahkamlash tafakkuri, bilimdonlik, do'stlik, rostgo'ylik, adolatparvarlik, poklik, halollik, iymon-diyonat, mehr-shafqat, komil inson, barkamol avlod, siyosiy, huquqiy, iqtisodiy ma'naviyat, ma'naviy madaniyat, mehr-muhabbat, yovuzlik, zolimlik, shuhratparastlik, laganbardorlik, xayolparastlik, poraxo'rlik, xasislik, urf-odatlar, yolg'onchilik, qo'rkoqlik, botirlik, mardlik, odoblilik va odobsizlik, kamtarinlik, samimiylilik, haqgo'ylik, do'stlik, soddalik, halollik, or-nomuslilik, insoniylik, baynalminallik, mehnatsevarlik, baxt-saodatlilik, sovuqqonlik, tuhmat va maqtov, donolik, olimlik, erkinlik, vijdonlilik, insoniylik, boylik-kambag'allik, oilaviy munosabatlar, sevgi va rashk, irodalilik, sabr-toqatlilik, ichkilikbozlik, ikki

yuzlamachilik, takabburlik, ayyorlik, yoshlik, keksalik, maqtanchoqlik, milliy g'urur, minnatdorlik, mansabparastlik, g'arazgo'ylik, beodoblik, qadr-qimmat, suhbatlashish madaniyati, ezmalik, jur'atsizlik, dimog'dorlik, aqlilik, bekorchilik, o'git-nasihatlar, va boshqalar.

To'g'ri, ma'naviyatning qirralari bitmas-tuganmasdir. Biz bu erda inson ma'naviyatiga tegishli ba'zi bir faoliyatlarni keltirdik, xolos.

Ma'naviyatning inson va millat kamolotidagi hamda jamiyat taraqqiyotidagi o'rmini aniq bilib olish hamda shu asosda uni rivojlantirish, uning mohiyati, mazmunini ilmiy tahlil qilishni taqozo etadi. Chunki, ma'naviyatning mohiyati va mazmunini bilib olmasdan turib, uning inson, millat, xalq va jamiyatga ko'rsatadigan ta'sir imkoniyatlarini ham aniq tasavvur etib bo'lmaydi.

Ma'naviyatni shaxs, millat, davlat va jamiyatning qudratli kuchi sifatida hamda shaklan va mazmunan uyg'un holatda o'rganish faqat mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyingina boshlandi.

Uni bu shaklda o'rganish esa hech mubolag'asiz aytish mumkinki, mustaqillik sharoitidan milliy tafakkur taraqqiyotimizda yangi yo'nalishdir. Bu yo'nalishining paydo bo'lishini va uning kontseptual g'oyalarini nazariy jihatdan ishlab chiqish birinchi Prezidentimiz Islom Karimov nomi bilan bog'liqdir. Uning - asarlari, risolalari, ma'ruzalarida ma'naviyat tushunchasi mohiyati ochib berilgan. Bu ma'naviyatni mustaqil omil sifatida o'rganish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki har qanday ilgari surilayotgan g'oyalarning mohiyati ochib berilmas ekan, uning jamiyat taraqqiyotida millat va shaxs kamolotidagi rolini belgilash mumkin bo'lmaydi.

Birinchi Prezidentimiz milliy taraqqiyotimizning dasturi darajasiga aylangan "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li"dayoq ma'naviyatning inson hayotidagi ahamiyatini ochib berib, shunday yozgan edi: "Ma'naviyat insonga havodek, suvdek zarur. Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar va qiyinchilik bilan ma'naviyat chashmasini izlaydi"

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlar va uning vazifalarini belgilab berishda Birinchi Prezidentimiz yana ma'naviyatni rivojlantirish masalasiga qaytib shunday yozadi: “Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohatlar –o'z yo'liga. Ularni hal qilish mumkin. Xalqning ta'minotini ammo, ma'naviy ham amallab turish mumkin. Islohotlar- qullik, mu'telik iskanjasidan ozod bo'lismay, qaddini baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga voris bo'lismay-bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q, bu dunyoda”. Yani bu yerda birinchi Prezidentimiz o'tkazilayotgan islohatlarning asosiy tomonini milliy-ma'naviy tiklanish tashkil qilishni ta'kidlamoqda. Ularning bu g'oyalariga muvofiq qullik, mu'telik iskanjasidan ozod bo'lgan, o'zinign kimligini anglagan, millatining o'zligini tarannum etgan insongina mamlakatning taraqqiyotiga o'z hissasini qo'yish mumkin.

Birinchi Prezidentimiz ma'naviyat tushunchasi mazmunini ohib berar ekan: “Er, oila, ota-onas, bolalar, qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik – ma'naviyatning ma'nosi ana shunday keng” deb ta'kidlaydi.

Ma'naviyat o'z-o'zidan shakllanadigan narsa emas, u avvalo har bir insonning ichki ma'naviy salohiyatini shakllantirish yo'lida barcha moddiy va ma'naviy boyliklarini o'zlashtirish, Vatan va millat manfaatlari yo'lida halol fidoilik bilan mehnat qilish jarayonida shakllanadi. Shu ma'noda ham birinchi Prezidentimiz “Ma'naviyat- taqdirning ehsoni emas. Ma'naviyat inson qalbida kamol topishi uchun u qalban va vijdonan, aql va qo'l bilan mehnat qilishi kerak”ligini ta'kidlaydi.

Birinchi Prezidentimiz asarlarini qunt bilan o'rganib borar ekansiz, ularda oldingi asarlarda ilgari surilgan g'oyalar keyingilarida ijodiy rivojlantirilgan, mazmunan va mohiyatan boyitilganligini ko'ramiz. Eng asosiysi shundaki, ana shu boyitilgan jarayonida jamiyat va millatimiz taraqqiyotida sodir bo'lgan ijobiylar o'zgarishlar bilan bir qatorda yuzaga kelgan yangi muammolarni hal etishning nazariy asoslari o'z ifodasini topgan. Jumladan, u Oliy Majlisining XIV sessiyasidagi “O'zbekiston XXI asrga intilmoqda” ma'rzasida ma'naviyat

tushunchasiga qo'yidagi fundamental ta'rifni beradi. "Ma'naviyat... insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli boyitish kuch..."²¹ dir.

Bu tarif o'zining mazmuni va mohiyati bilan ma'naviyat tushunchasini o'zida to'la aks ettirilgan. Unda insonning ichki ruhiy olamini ifodalovchi barcha komponentlar o'z ifodasini topgan va uning inson barkamolligini ta'minlashdagi katta kuch ekanligi belgilab berilgan. Shu munosabat bilan ma'naviyatimizning jamiyatini rivojlantirishidagi roli haqida birinchi Prezidentimiz tomonidan keltirilgan quyidagi fikrlarining mohiyatini tushuntirib olib, uni bevosita har birimiz o'zimizning kundalik vazifamizga aylantirishimiz, millatimiz va mamlakatimiz taraqqiyotini ta'minlash uchun muhim amaliy ahamiyatga egadir. "Barchamiz yaxshi anglab olishimiz kerakki, hayotimizning barcha sohalaridagi ahvol, amalga oshirilayotgan islohotlarimizning samaradorligi, avvalo xalq ma'naviyatining tiklanishi, tarixiy merosimizning keng o'rganilishi, an'analarimizning saqlanishi, madaniyat va san'at, fan va ta'lif rivoji bilan uzviy bog'liqidir."²²

Haqiqatdan ham ma'naviy qashshoqlik bilan hech qachon millat iqtisodiy va ijtimoiy siyosiy taraqqiyotga erisha olmaydi. Ma'naviyat har qanday taraqqiyot uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Chunki ma'naviyat qancha yuksak bo'lsa, qilinadigan ishlarning samaradorligini va unumi ham shu darajada yuksak bo'ldi. Ma'naviyat orqali inson va millat qilinayotgan ishlarning mazmuni va mohiyatini aniq tushunib etadi, o'z mehnatini quvonch hamda taraqqiyot olamiga aylantirishga erishadi.

Shu zrinda ham birinchi Prezidentimiz z ma'naviyatni isloh qilishni birinchi darajali vazifa sifatida kun tartibiga qo'ymoqda. Birinchi Prezidentimiz ma'naviyatning mohiyatini ochib berish bilan bir vaqtida bu sohada amalga oshirishi kerak bo'lgan islohotlarning strategik yo'nalishlarini ham belgilab beradi.

²¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., "O'zbekiston" 1999. 17-bet.

²² O'sha asar 18-bet.

Shu jumladan u “Flodokor”, gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida quyidagilarni ta’kidlaydi: “... avvalambor yoshlarimizning imon-e’tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o’z mustaqil fikriga ega bo’lgan barkamol insonlar qilib tarbiyalash, ularning tafakkurida o’zligini unutmaslik, otababolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatlarini qaror toptirish, ularning, men o’zbek farzandiman, deb g’urur va iftixor bilan yashashga erishishdir”²³

Mustaqillik yillarida birinchi Prezidentimiz tomonidan ana shu qo’yilgan vazifalarning amalga oshirilayotganligi milliy-ma’naviy rivojlanish borasida katta muvaffaqiyatlarni qo’lga kiritishimiz uchun asos bo’lib xizmat qiladi. Bu erda shuni alohida ta’kidlash lozim bo’ladiki, erishilgan yutuqlar birinchi Prezidentimiz ishlab chiqqan milliy-ma’naviy tiklanish kotseptsiyasi bugungi davr uchun yana ham katta amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Chunki taraqqiyotimizning bugungi bosqichi ma’naviyatni rivojlantirishga bo’lgan ehtiyojini yana ham oshirib bormoqda. Birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan milliy-ma’naviy tiklanish kontseptsiyasining juda katta nazariy va metodologik ahamiyatga ega ekanligini alohida takidlash lozim. Ularning ahamiyati quyidagilardan iborat:

Birinchidan, bu kontseptsiya sobiq sho’rolarning totalitar tuzumi sharoitida boy milliy-ma’naviy madaniyatimizning inqirozga yuz tutganligini va uning sabablarini tushunishga.

Ikkinchidan, sobiq sho’rolarning o’tkazgan zo’ravonligi, zulmi va jinoyatkorona hatti-harakatlariga qaramasdan milliy-ma’naviy merosimizning ildizlari mustahkam bo’lganligi uchun bu zo’rovonliklarga bardosh berib, o’z salohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganligini tushunib etishga, xuddi shuningdek, ana shu omil mustaqilligimiz sharoitida kuch, qudrat, milliy g’urur va iftixor tuyg’ularimiz uchun manba bo’layotganligini tushunib etishga;

Uchichidan, har bir millat, u son jihatdan kichikmi yoki kattami undan qat’iy nazar mustaqillik ularning har biri uchun havo va suvdek zarur ekanligini, faqat mustaqillik millatni milliy-ma’naviyatni saqlab qolishga, uni

²³ Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi –xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., “O’zbekiston”, 2000. 12-13-betlar

rivojlantirishga va keyingi avlodga etkazish baxtiga muyassar etadigan asosiy omil ekanligini tushunishiga, bu esa har bir millatdoshimiz va vatandoshimizning mustaqillikdek ulug' ne'matni saqlab qolishi uchun fidoiylik ko'rsatishi ma'naviyatning yuksak belgisi ekanligini qalban his etishga imkon berishga;

To'rtinchidan, milliy-ma'naviy tiklanishning mohiyatini, "ma'naviyat" tushunchasi, uning shaxs, millat kamoloti, davlat va jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini belgilab olishga, uni rivojlantirish uchun merosimizni chuqr o'zlashtirish, tinmay izlanish, ma'rifat, fan, texnika va texnologiya yutuqlarini sabot bilan o'zlashtirish hamda birinchi Prezidentimizning bugungi taraqqiyotimizni ta'minlaydigan "kuchbilim va tafakkurda"-degan ilmiy va amaliy ahamiyatiga ega bo'lган kontseptual g'oyasiga izchillik bilan amal qilishimizga;

Beshinchidan, milliy mustaqilligimizni mustahkamlash va islohotlarni amalga oshirish jarayonida milliy-ma'naviy tiklanishimiz oldida turgan vazifalar qo'lmini bilib olishga va uni amalga oshirishda umummiliy safarbarlik harakatini avj oldirishda fidoiylik ko'rsatish zarurligini anglashimizga;

Oltinchidan, talaba-yoshlarning milliy-ma'naviy tiklanish borasida ular oldida turgan vazifalarni bilib olishga, milliy g'urur, iftixor fidoiylik, vatanparvarlik, insoniylik kabi oliyjanob vazifalarni shakllantirish-mustaqilligimizni mustahkamlash va taraqqiyotimizning asosiy sharti ekanligini tushinib etishimizga;

Yettinchidan, milliy istiqlol g'oyasining ma'no va mazmunini chuqr anglashimizga, mustaqillikni mustahkamlash jarayonida ma'naviy yangilanishimiz borasidagi strategik vazifalarimizning asosiy yo'nalishlarini va ko'lmini chuqr bilib olishimiz hamda ularni amalga oshirishda fidoiylik ko'rsatishimizning ahamiyatini tushunib etishimiz zarurligi kabilardir.

Yuksak ma'naviyatli bo'lishni orzu qilgan inson qadimiy umuminsoniy ma'naviy xislatlar bilan ham boyishi zarur. Ma'lumki, jamiyatda yaratuvchilikning ikki turi mavjud. Birinchisi moddiy yaratuvchanlik bo'lsa, ikkinchisi ma'naviy yaratuvchanlikdir. Ma'naviy yaratish ma'rifat orqalidir. Jamiyatning etukligi ma'naviyat darjasiga bog'liq. Iste'dod egalarida ma'naviyatning yuksak darajalari

ko'proq o'z aksini topadi. Ular inson iste'dodining turli sohalari: mehnati, harakati, qobiliyati, vatanparvarligi, millat uchun jonkuyarligi, aql idroki orqali namoyon bo'ladi. Boshqalarga ta'sir etib, ularni ham ma'naviy boyitadi. Inson ma'naviyat va ma'rifatdan lazzat oladi.

Insonlardagi odob, iymon, vijdon, halollik, yaxshilik, mehnasevarlik, baynalmilalchilik, insonparvarlik, do'stlik, axloq kabi ma'naviy mezonlar ona qornida shakllanmaydi, garchi bu xislat va mezonlar inson bolasining qon tomirlari, biologik til bilan ifodalanganda, genlarda mujassam bo'lgan bo'lsa ham, jamiyat umuman ijtimoiy muhit ta'sirida yaqqol shakllanadi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan, o'zimizga xos sharqona urf-odat, qadriyatlargamos insonparvar, demokratik huquqiy davlat qurar ekanmiz, davr talabiga javob beradigan yuksak ma'naviyat sohiblarini tayyorlash - jamiyat talabidir.

Ma'naviyat so'zi o'ta keng qamrovli falsafiy tushuncha sifatida, xalqimiz ongiga endilikda chuqur singib borayotir. Uning boy serjilo mazmunini tushunib etmadilar. Bu sohada olib boriladigan ishlarni paysalga soldilar. Bunday munosabatlar baralla aytamizki, sobiq sovet davlati olib borgan siyosatning mahsuli edi. Buni sezgan Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov yana tashabbusni qo'lga olib ma'naviyat va ma'rifatni «bosh homiysi» sifatida o'rnak ko'rsatdi. Tadbirlar ishlab chiqish haqida yo'l-yo'riqlarni belgilab berdi. Allomalarning ma'naviyat va ma'rifatga munosabatini istiqlolga erishgan hozirgi davlatimiz aholisi o'rtasida targ'ib qilish zarurligini ta'kidladi. Odoblilik, axloqiyilik, vijdonlilik, kamtarinlik, tabiiy-ma'naviy xislatlarni yangicha shakllantiribgina qolmay balki, endilikda, ozodlik qadri, Vatan tuyg'usi, milliylik g'oyalari ham, ma'naviyat qirralari sifatida barchaga singdirilishi o'ta zarur va kechiktirib bo'lmaydigan vazifa bo'lib qoldi. Yangicha milliy, umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarni xalq o'rtasida tiklash osonlikcha bo'layotgani yo'q. Buning uchun jamiyat aholisi o'ta ma'rifatli bo'lishi kerakligi talab qilinayotir. Tariximizdan ma'lumki, ma'rifat, ilm sohasida va uning mazmuni, ta'siri, ahamiyati to'g'risida buyuk allomalar hamisha xalq e'tiborini qaratganlar. Masalan, Abu Nasr Forobiyning «Bilim, ma'rifat yaxshi axloq bilan bezanmog'i lozim», Abulqosim

Firdavsiyning «Shubha yo'q, ilmdan tirikdir inson, mashaqqat, mehnatni engadi inson», Abu Hamid G'azzoliyning «Ma'rifatning eng yuqori darjasи insonning o'zini va martabasini bilishidadir», Yusuf Xos Hojib «O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar, bilim kimda bo'lsa buyuklik bo'lar», kabi falsafiy fikrlari bejiz aytilmagan. Bas, shunday ekan, endi ma'rifatparvarlik o'zi nima? Uning ma'naviyatga ta'siri va munosabati qanday?

Ma'rifatiz ma'naviyatning keng qirralari ochilmaydi, usiz yuksak darajadagi ma'naviyatga erishib bo'lmaydi.

Ma'rifatda insonning aqliy, axloqiy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, diniy, falsafiy va boshqa qarashlari mujassamlashadi. Zero, bu yo'nalishlar, insonlarning ma'naviy qiyofasini turli qirralari bo'lsa ham, bularni ma'rifiy jarayonsiz egallab bo'lmaydi. Ma'naviy yuksaklilik, ma'rifat qirralarisiz go'yoki yaproqsiz daraxtdir. Sababi daraxt tanasi yaproqsiz rivojlanmaydi, qurib qoladi. Ma'rifat ma'naviy qiyofaga sayqal berib uni o'tkirlashtirib boradi. Shu sababli ham insoniyat tarixiga e'tiborni qaratsak, ijtimoiy taraqqiyotning barcha davrlarida boy ma'naviyatga ega bo'lish uchun, o'sha davrning allomalari, davlat rahbarlari o'z xohishlari bilan ma'rifatli bo'lishga intilganlar. Binobarin, tarixdagi inqilobiy o'zgarishlar, yangi bir taraqqiyot bosqichidan ikkinchi bosqichga o'tish davrida dastlab ma'rifatparvarlikdan boshlangan.

Inson boshqa sohalarda bo'lgani singari o'zining ma'naviy hayotida ham, amaliy va kundalik faoliyatida ham, bilim, ma'rifatga tayansa, unga intilsa to'xtovsiz kamol topadi, aqliy rivojlanadi.

Ma'rifat insonni ozod, erkin va ulug'vor qilib tayyorlaydi. Binobarin, tevarak atrofdagi barcha predmet va hodisalarini bilish inson zakovati, aqliga xosdir. Bu bilish ko'pincha tajriba orqali amalga oshadi.

Amaliyotni bilim bilan takomillashtirish zarur. Takomillashtirish ham ma'rifatni qay darajada kuchli ekanligiga bog'liq bo'ladi. Ilm-ma'rifat bor joyda istiqbol bordir. Shuning uchun ham o'z zamonasi va xalqi uchun jonkuyar kishilar Vatanining farovonligi yo'lida qurban bo'lganlar. Ma'naviyatli bo'lish bilan birga ma'rifatli ham bo'lganlar. Ma'rifatparvarlik esa hamisha o'z davr taqozosidan

kelib chiqib zaruriyatga aylangan, natijada ma'rifatli allomalar muammolarni o'rtaga tashlaganlar va ularni amalga oshirish uchun tinmay kurash olib borganlar, jamiyat uchun qayg'urganlar, qolaversa ertangi kun ravnaqini ma'rifat orqali belgilaganlar.

Ma'naviyat, ma'rifat to'g'risida fikr yuritganda ma'rifatparvarlik tushunchasiga ham jiddiy e'tiborni qaratmoq lozim. Ma'lumki, bu so'z ham insoniyat hayotida yangicha so'z emas, yuqoridagi insoniylikka xos bo'lgan tushunchalar singari qadimiyydir, faqat davr o'tishi bilan uning mazmuni, mavqeい yangicha tus olgan xolos. Markaziy Osiyo mutafakkirlari ta'limotlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, buning aynan to'g'riliqiga iqror bo'lamiz.

Ko'pgina olimlar ma'rifatparvarlikning Vatani bu G'arbiy Evropa mamlakatlaridir degan tor fikrni o'rtaga tashlaydilar.

«Evropatsentrizm» deb ataluvchi oqimning faoliyatiga bir yoqlama baho berib uni qo'llab quvvatlaydilar. Aslini olganda esa, ma'rifatparvarlikning ildizlari (boshqa sohalarda bo'lgani singari), Sharq mamlakatlari, aynan, Markaziy Osiyo mamlakatlari donishmandlari faoliyatiga ham borib taqaladi. Lekin, ba'zilar ma'naviyat va ma'rifat muammolari, ya'ni fan, san'at, adabiyot, filosofiya, madaniyat evropadagina rivojlangan deb targ'ib qiladilar, ularning fikricha, taraqqiyotning markazi ham Evropadir. «Evrotsentrizm» oqimi rim-yunon taraqqiyotidagi ma'naviy, markaziy «papachilik» deb yuritiluvchi katoliklar fikrlariga qarshi chiqish natijasida paydo bo'lgan bo'lib, ko'proq nemis faylasufi Georg Gegel (1770-1831) ta'limotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday qarashga o'z vaqtida «vostokotsentrizm» tarafдорлари qarshi chiqib «Evropatsentrizm»ni salbiy tomonlarini ochib tashlaganlar. Hatto, evropalik oimlarning o'zlari jumladan, Monteske, Gotfrid, Volterlar ma'naviy rivojlanish har bir millatga taalluqli va uni har bir millat rivojlantirishga qodir deb, chiqdilar. Umuminsoniy qadriyatlar barchaga taalluqli ekanligini targ'ib qildilar. Haqiqatda esa insoniyat davrini ilk boshlanishidayoq Sharq, umuman, Osiyo mamlakatlarida yirik-yirik kashfiyotlar bo'lganligiga insoniyat guvohidir. Jumladan, birgina Xitoyning o'zida dunyoda birinchi bo'lib yaratilgan ko'plab kashfiyotlar fikrimizni tasdiqlaydi.

Masalan, Bishen yozuv shrifti eramizdan oldingi 1045 yildayoq yaratilgan. Ilk qog'oz pulning vatani ham Xitoydir. Chunki, eramizdan 1900 yil oldin undan foydalanilgan. Evropada esa qog'oz pul sakkiz yuz yil keyin paydo bo'lган. Dunyoda er silkinishi hodisasi ham birinchi Xitoyda aniqlangan. Chinni buyumlar evropaliklardan 1000 yil ilgari yasalgan. 2000 yil avval dunyoda yagona hisoblangan 40 mashqdan iborat yaxlit badantarbiya mashg'ulotlari o'ylab topilgan. Xitoy xalqi Iso Masih tug'ilishidan 300 yil oldin ohangrabo kompasni kashf etgan. Evropada bu qurilma 1400 yil keyin paydo bo'ldi. Xulosa shundan iboratki, Evropatsentrizm oqimining tarafdarlari ko'pgina jihatlardan Sharq mamlakatlari ma'naviyatini, madaniyatini, ma'rifatini tan oladilarmi, yo'qmi, tarix esa haqiqiy o'lchovdir.

Xitoydag'i fan, madaniyat, ma'rifat sohasidagi o'zgarishlar Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir qilmay qolmagan. Natijada Markaziy Osiyoda buyuk allomalar etishib chiqdiki, ular ma'rifat sohasida, diniy e'tiqod hamda ma'naviy sohalarda dunyoda etakchi o'rirlarni oldilar. Masalan, Vatandoshimiz Zamaxshariy «Jorulloh» degan (Alloh qo'shnisi) mo'tabar nomga sazovor bo'lgan. Undan avvalroq alloma Abu Nasr Forobiy esa Aristoteldan so'ng, «ikkinch Muallim» degan faxriy nomni oldilar. Endilikda ma'lum bo'layotirki, O'rta asrlarda ma'naviyat va ma'rifatni targ'ib qiluvchilar aynan Markaziy Osiyoda ko'p minglikni tashkil qiladi. Yaqin yillargacha, ming afsuslar bo'lsinki, biz ulardan xabardor bo'lmay keldik. Bularga misol: Yusuf Hamadoniy, Zamaxshariy, Abduxoliq G'ijduvoniy, Imom al-Buxoriy, Hakim at-Termiziyy, Ahmad Yassaviy, Najmuddin Kubro, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahror Vali, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Abu Mansur Moturudiy, Burxoniddin Marg'inoniy va boshqalar. Bu ulug' zotlarning har biri bitmas-tuganmas bilim jarayonlarini egallabgina qolmadilar, balki ilg'or g'oyalarni o'rtaga tashlab yuksak ma'naviyat va ma'rifatparvarlikni oldingi saflarida bordilar.

Mustaqillik sharofati bilan boshqa sohalarda bo'lgani singari, oila va unda tarbiyalanadigan barkamol farzand haqida tez-tez fikr almashiniladigan bo'ldi. Ayniqsa, bu muammoni davlat siyosati darajasigacha ko'tarilishi muhim ahamiyat

kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi chiqiriq IX sessiyasida birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan qilingan ma'ruzasi barkamol, sog'lom avlodlarning o'tgan vaqtdagi va bugungi hamda kelajakdagi holatini tahlil qilib berdiki, endilikda bu esa tarbiya va ta'limni asosiy dasturini tashkil qiladi, desak xato bo'lmaydi. Chunki birinchi Prezidentimiz bola tug'ilganidan boshlab to uning yuqori malakali kadr bo'lishiga qadar hamda uning mehnat faoliyatidagi yuksak ma'rifat va ma'naviyatliligi haqida so'z yuritadi: «Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir.

Bu muqaddas zaminda yashayotgan har qaysi inson o'z farzandining baxtu saodati, fazlu kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashadi, mehnat qiladi, o'zini ayamaydi.

Bola tug'ilgan kunidan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini shakllantiradi.

Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayat muktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi».

O'zbek xalqi urf-odatlari, qadriyatları o'ziga xos noziklik bilan shakllanganki, ularda insoniy xislatlari ustuvor. Bu insoniylik xislatlari asrlar osha silsilalarga bardosh berib, o'z mohiyatini yo'qotgani yo'q. U o'zining falsafiy teranligini hamisha namoyon qiladi. Shu sababli ham ota-onasi bilan farzandlar o'rtasida iliq munosabatlar, o'zaro hurmat-izzat, mehr-oqibatlar markaziy o'rinni oladi. Ular o'rtasidagi bu holatlar zaruriy davrda bir-birini to'ldiradi ham. To'g'ri, ota-onasi faoliyati farzand uchun tengi yo'q mehr-oqibat bilan yo'g'rilgan asosli histuyg'ular yig'indisidir. Ota-onaning farzand oldidagi burchlari, o'zlarining oxiratini obod etuvchi qarzlari bor. Dinu-diyonatli xonardon oqsoqollaridan so'rasangiz, ularni lo'nda qilib sanab beradi: yaxshi nom qo'yish, yaxshi muallim qo'liga topshirib, savodini chiqarish, ilmli, kasbli-hunarli qilish, boshini ikki, uyli - joyli qilish.

Ana shu istaklar zaminida ota-onasi o'z farzandlarini kelajagini mustahkamlash uchun hali ularni turmush qurishidan oldinroq, hayotga tayyorlashni unutmaydi.

Avvalo oila qurishga undalayotgan farzandlarni o'zaro mosligi, sog'lig'i, ruhiy tayyorligi, iqtisodiy jihatdan mustahkamligi, kasb-hunariga egaliklari tahlil qilinadi. Bu o'rinda bobokolonlarimizdan Amir Temur faoliyatiga nazar tashlasak, u kishi farzandlarining uylanishini nafaqat bir oila uchun kerakligi balki, jamiyat miqyosidagi vazifa ekanligini sezgan holda:

«O'g'illarim, nabiralarim va yaqinlarimni uylantirmoq tashvishida kelin izlamoqqa e'tibor berdim. Bu ishni davlat yumushlari bilan teng ko'rdim. Kelin bo'lmishning nasli-nasabini, etti pushtini surishtirdim. Xos odamlar orqali sog'liq-salomatligrini, jismonan kamolatini aniqladim. Kelin bo'lmish nasli-nasibasi, odob-ahloqi, sog'lom va baquvvatligi bilan barcha qusurlardan holi bo'lsagina el-yurtga katta to'y-tomosha berib, kelin tushirdim», - deydi.

Amir Temur yashagan davrda hozirgi zamon meditsinasining yangi yutuqlari hali tushunib etilmagan bo'lsada, uzoqni ko'ra bilgan Sohibqiron hayot tajribasidan kelib chiqib mazkur fikrlarni bildirganki, ularga hozirgi kunda ham amal qilinish bo'lajak oilaning mustahkamligini ta'minlash uchun shunday faoliyatlar qo'l keladi.

Farzandalarni tarbiyalash homiladorlik davridan boshlab muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, bo'lajak inson, shaxs o'zini shaklanishini asosini shu davrlarda poydevorini qo'yadi. Ba'zi xalqlarda insonga yosh berganda ona qornidagi 9 oyni ham e'tirof etib aytishlari bejiz emas. Albatta, ota-oná farzandi to'g'risida sog'lom fikr yuritib uni ardoqlashi, sevishi, qayg'urishi darkor. Bolaga ta'sir qiladigan har qanday nojo'ya harakatdan himoya qiladi. Mutaxassislar fikricha, homiladorlikning ikkinchi oyidan to'rtinchi oyigacha ko'p onalarning o'ziga nisbatan loqaydligi natijasida bola tushirish hodisalari bo'lib turadi. Og'ir yumushlar bilan mashg'ul bo'lishi, qo'rquv bosishi, kamquvvatlilik, iztirob chekish, qayg'urish kabilar noxush holatni paydo qiladi. Bunday jarayonning oldini olish ko'proq ayolning turmush o'rtog'i bo'lmish erkakka bog'liq. Ya'ni o'z turmush o'rtog'iga g'amxo'rlik qilish, uni uzoq muddatda yolg'iz qoldirmaslik, og'ir ishlarni buyurmaslik, ayolning istagan oziq-ovqatlaridan o'z vaqtida iste'mol qildirish, sayrlarga olib chiqish, yoqimsiz holatlardan asrash bo'lajak «ota» ismini

oluvchiga bog'liq. Aks holda hayot yuzini ko'radigan farzand hayotiga zomin bo'lishi ehtimoldan holi emas. Mazkur vazifalarni o'z bo'yniga olmagan erkak farzand tarbiyasidan uzoqligini bildiradi. Farzandlari joniga qasd qiladilar. Ayniqsa bu paytlarda er va xotinning birga yotib turishi ham ehtiyotkorlikni talab etadi. Bunday paytlarda qiziqqonlik bilan ish tutish, temperamentni jilovlash ayniqsa muhimdir. Sabr va ehtiyotkorlik rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi. Homilador ayol ana shu paytlarda turli jihatdan noziklashgan bo'ladi. Har xil vaziyatni tushunishda injiqlik holatlari ro'y beradi. Natijada qayg'urishga molik bo'ladi. Bu holatlarning ta'siri paydo bo'layotgan bolaga ham o'tadi va uni rivojlanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli erkak kishi o'z turmush o'rtog'ini asrab-avaylashi, ardoqlashi yaxshi natijalar beradi. Ayollar o'zini parvarishiga e'tiborini qaratganda birinchi galda parhezni ham unutmasligi lozim. Qiyin hazm bo'luvchi ovqatlardan iste'mol qilishdan ogoh bo'lislari talab etiladi. Mabodo kasal bo'lganlarida do'xtirlar qarmog'ida vaqtiga- vaqt bilan maslahatlar olib turishlari sog'lom bola ko'rishning asosiy sabablaridandir.

Bola tarbiyasi uzlkusizlikni talab etadi. 1-3 yoshdagi bolalar tarbiyasi 3-7 yoshdagi bolalarda yuqoriqoq bosqichda davom etadi. Ayniqsa, bolaning ko'p so'rash va ko'p gapirish davri shu yoshlarga to'g'ri keladi. Shu sababli bu davrda salomlashish odobidan boshlab bola nutqidagi grammatik tuzilishini shakllantirish tevarak-atrof bilan tanishtirish, ona Vatan haqida, Buyuk siymolar va bayramlar, kattalar mehnati, buyumlar haqida suhbat she'rlaridan yod oldirish, hikoya aytish, ifodali o'qish, miqdor va sifat haqida tushuncha berish, fazo haqida tasavvurlashga intiltirish, rasmlar chizdirish, turli ob'ektlar qurish, yasash, jismoniy tarbiyaga o'rgatish kabilar orqali amalga oshirilishi lozim.

Zero, Vatan tuyg'usi vatanparvarlik xislari milliy g'urur, milliy istiqlol g'oyasi hamda Vatan hududi, o'lkasi, xalqiga mehr va sadoqati bolaning yoshiga mos ravishda shakllantirilishi ma'naviy vazifalarning negizini tashkil qiladi.

5-7 yoshdagi bolalar tarbiyasi, 3-4 yoshdagi tarbiyaning murakkabroq bosqichlarini qamrab oladi. Bu davrda ham bolalarda lug'at yoki so'z boyligini

oshirish maqsadida «O'zbekiston mustaqil davlat» mavzusida suhbat uyushtirish bola ma'naviyati yuksalishiga ham ta'sir etadi. Ma'lum malakaga ega qiladi.

Bolada ma'naviyat yuksalish mактабга borganda yanada yuqoriroq bosqichga ko'tariladi. endi bola, oila va bog'chada olgan tarbiyaviy malaka maktabda o'z samarasini bera boshlaydi. Bu samarani to'g'ri baholash, ijobiliarini bolada mustahkamlash va rivojlantirish mактаб o'qituvchisiga bog'liq. Maktab o'qituvchisi berayotgan ma'naviy tarbiya oldingi olingen tarbiya bilan uzviy aloqada bo'lishi lozim. Maktab yoshidagi bolani tarbiya qilishda, bolani harakatini o'ta chegaralamaslik, jahl va zulm qilmaslik lozim. Yosh bolani o'ta qattiq qo'llik va zulm, badjahllik bilan tarbiyalasa bolani xotirasiga, shodligiga, mavqeiga putur etkaziladi. Bunday tarbiya natijasida uning ma'naviy yuksalishi ham ko'ngildagidek natija bermaydi. Bolada qo'rquvlik alomatlari paydo bo'ladi. Parishonxotirlik, g'amginlik, xafsallasizlik elementlari paydo bo'ladi. Bu esa o'z navbatida tarbiya va bilim olishga o'ta salbiy ta'sir etadi. Unda sustkashlik xislatlari mujassamlasha boshlaydi. O'z ustidan nafratlangan o'quvchi yolg'onlik, riyokor, hiylagar, ruhiyati pas, nojo'ya ishlarga egiluvchan bo'lib qoladi. Yuksak ma'naviylikka eltadigan xislatlar ikkinchi o'ringa tushib qoladi.

7-12 yoshlarda bolalarga jismoniy tarbiyani ahamiyatini yo'qotmagan holda ko'proq aqliy va ahloqiy tarbiyani shakllantirish o'ta muhimdir.

Yuqorida biz bolalarning 3-7 yoshlaridagi tarbiyasiga taaluqli omillar ustida to'xtalgan edik. Endi aytmoqchimizki, yuqoriroq yoshdagi bolalarga beriladigan aqliy tarbiya bolaning keyingi, ya'ni etuklik davrini ko'proq belgilab berishga asos bo'la oladi. Insonning aqli farosatini yuksaklik darajasi nimada, deb savol qo'yilganda, insonning yaxshi bilimga ega bo'lishi, bilimni chuqur o'rganishi va o'rgangan bilimni to'g'ri fikrlashidir, desak xato bo'lmas. Buning uchun maktabda o'qitilayotgan fanlar ayniqsa katta rol o'ynaydi. Mazkur fanlardagi tarbiyaviy jihatlar ustuvor bo'lsa yuksak ma'naviyatni shakllanishi ham oson kechadi. Ayniqsa, birinchi va ikkinchi sinflar dasturlarida ko'rsatilgan mavzular o'ta ehtiyyotkorlik bilan bolalarga singdirilsa, uning kelajakdagi natijasi yomon bo'lmaydi. Bu sinflarda o'qiyotgan bolalarga savodxonlikni o'rgatish, hikoyalar

aytish buyuk siymolar faoliyati bilan tanishtirish, bayramlar haqida, xalq ijodidan so'zlab, mehnat qilish haqidagi badiiy adabiyotdan misollar olish, she'rlar o'qib berib, ulardan namunalar yodlatish, ifodali o'qishlariga intiltirish yuksak ma'naviyat shakllantirishning asosiy omillaridandir. Jumladan: savodxonlikka o'rgatish uchun gap haqida tushuncha berish, gapning so'z tarkibi haqida suhbat uyushtirish uchun xalq ertaklarida «Egri va to'g'ri», «Zumrad va Qimmat», A. Navoiyning «Sher bilan Durroj», A. Avloniyning «Xo'roz va bo'ri», tevarak atrof bilan tanishtirganda «Ona yurtim Toshkentim», «Samarqand qadimiy shahar», «O'l kamizda oltin kuz» kabilar yuksak ma'naviylik shakllantirishni ilk bosqichlaridir, yoki buyuk siymolar haqida gapirganda Mirzo Ulug'bek, Abu Ali Ibn Sino fikrlari, Behzod rasmlari, Amir Temur, Jalollidin Manguberdi faoliyatları ma'naviylikni singdirishda yorqin misollardir. Tarbiya va bilim berish jarayonida yaqindan yordam beradigan sohalar: mehnat va ona tili haqida suhbat va she'rlar borki bolalarni zavq va shavqini oshirishga yordam beradi. Binobarin, dehqonchilik va chorvachilik, tadbirkorlik, o'ymakorlik va bo'yoqchilik, kiyimkechak va tikishlar, she'rlardan A. Oripovning «Ona tilimga», Barot Isroilning «Shunday o'lka bor», Safo Ochilning «Ota-onas duosi», «O'z tilim», Nurbekning «Mening Vatanim» kabi she'rlari shular jumlasidandir. Nomlari zikr qilingan ushbu asarlar orqali bolani ichki dunyosiga ta'sir etish mumkin. Bu davrda bolalar xarakteri o'ta egiluvchan bo'lganligi uchun asarlarni mazmuni va mohiyati ham tanlanishi zarur. Mazkur yoshlarda aqliy tarbiya singdirilar ekan salbiy xislatlarni eslatadigan (ishqiy yoki chekishlik) asar va hikoyalardan ehtiyyotkorlik bilan foydalanish zarur. Sababi bunday xolatlarni izohlaydigan sohalar umumiylar tarbiyani salbiy tomonga etaklab ketishi ehtimoldan uzoq emas. Maktabda mazkur sohaga oid bo'lgan ko'rgazmali ashyolar-ta'sirchan videofilmlardan fodalanish lozim. Maktab o'quvchisini ruhiy holatini sinchiklab o'r ganishning samarali vositalari haqida boshqotirish ulardan unumli foydalanishda kech qolmaslik tarbiyada muhimdir. Ijobiy ruhni 3-12 yoshli bolalarda shakllantirish yuksak ma'naviyatni shakllantirish uchun asosiy zamin bo'ladi. 7-13 yoshlardagi bolalar faoliyatiga ko'proq maktab o'quvchisi, jamoasi mas'ul bo'lsada, bu paytlarda ota-onalarning

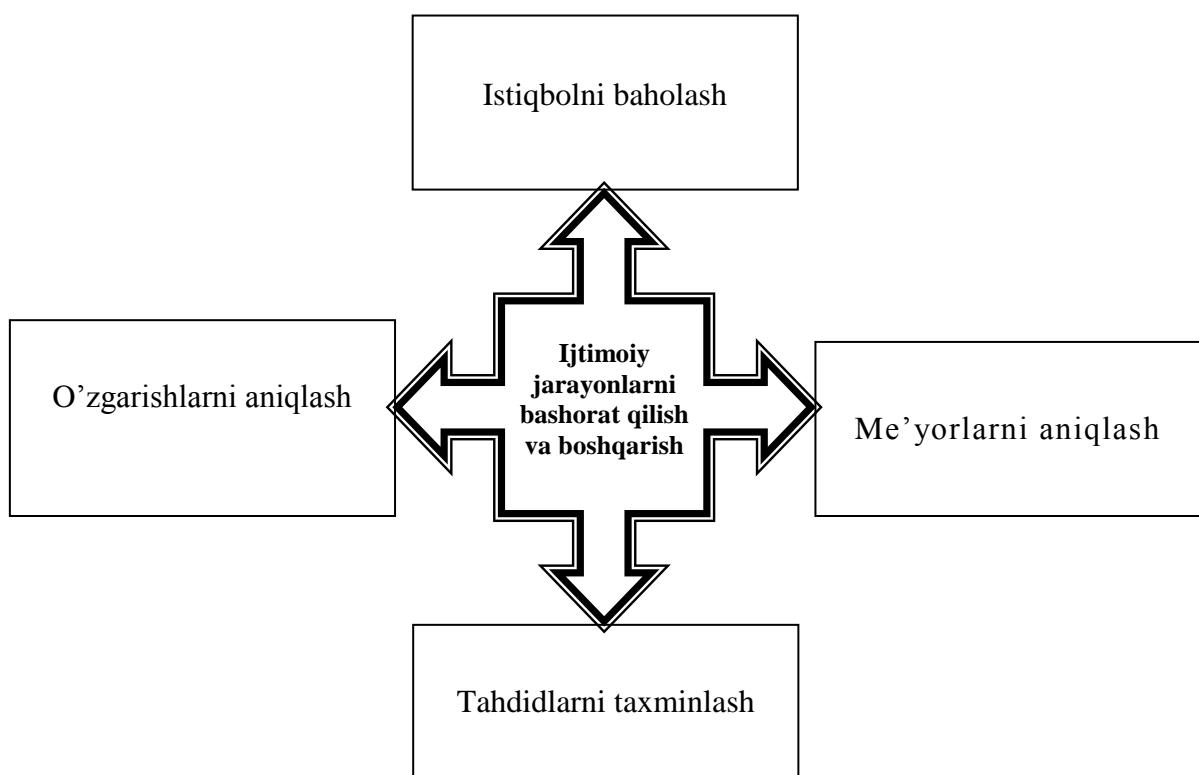
mas'uliyati yanada oshadi. Bolani bu yoshlarda quruq so'zlar, do'q-po'pisalar bilan emas, haqiqiy dalillar, to'g'ri so'zlik, jonkuyarlik bilan qo'lga olish mumkin.

Yuksak ma'naviyatni shakllanishida ahloqiy tarbiya asosiy negizni tashkil etadi. Ahloqiy tarbiya ham ko'proq bolaning 3-12 yoshlarda izchil holda berilishi uning keyingi butun umri bilan bog'langan. Insonning baxtli yoki baxtiz bo'lishi ko'p jihatlardan o'ziga bog'liqdir. Avvalo ta'kidlash lozimki, yoshlikdan boshlab hamma ham baxtli bo'lishga intiladi. To'g'ri, 7-12 yoshli bolalarga eng muhimi o'sha baxt haqida fikrlarni sodda qilib singdirilishi yutuqlarga olib kelishi mumkin. Bolada ana shu baxt haqidagi tasavvur ahloqiy normalar bilan birga tushuntirilsa, u samarali bo'ladi. Mazkur yoshdagi bolalar orzular qilishga juda moyildirlar. Ana shu moyillikning o'z vaqtida anglab uni boshqarish imkoniyatiga ega bo'linsa, boladagi axloqiy xususiyatlarni ijobiy tomonga borishi uchun qulaylik yaratiladi. yomon ishlarning oqibatini bolaga hayotiy voqealardan kelib chiqib anglatish kerak. Baxt izlovchi bola, ba'zida, «shu baxt ehtiyoji» jirkanch holatlarga olib kelishini o'qituvchi tomonidan mohirlik bilan tushuntira olsagina maqsadga erisha oladi. Ayniqsa, bu yoshlardagi bolalarga qimor o'ynash, sharob ichish, ahloqsiz o'yinlarni qilish, vaqtini bekorga ketkazish xatti-holatlarga duchor bo'lish natijasida, vaqtincha baxtga erishishi, ammo oxiri «voy bo'lishi» haqidagi ta'sirchan fikrlar berilganda har bir bolaning umr bo'yi esida qoladi. Bu yoshdagi bolalarni turli nojo'ya so'zlar yoki qo'rqitish yo'llari bilan tarbiyalash natija bermaydi. Urushish, so'kishish natijasida qalbi lat egan boladan yaxshilik chiqmaydi. Yuksak ma'naviyat qirralaridan uzoqlashadi. Shu sababli, bu yoshdagi bolalar tarbiyasi o'ta nozik lekin sharaflidir.

1.2. Ijtimoiy taraqqiyotning shaxs kamolotida tutgan o'rni va ahamiyati.

Ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati - madaniyatni qayta tashkil etish: shaxsan an'anaviy tur, qotib qolgan ijtimoiy formalarni o'zgaruvchan, jo'shqinlikni ifodalovchi tuzumlar va munosabatlar bilan almashtirish zarurligini belgilab beradi.. Sub'ektiv sotsiologlar andozalarida shaxs, asosan harakatga keltiruvchi kuch sifatidagina emas, shuningdek, ijtimoiy hayotning o'lchovi hamdir.

Ijtimoiy taraqqiyotning oliy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun xizmat qiladigan munosabatlarni yaratishdan iborat.

Ijtimoiy bashorat turlari:

Istiqloldagi holatlarni bashorat qilish: o'tgan, hozirgi va kelgusi zamон hamda istiqbol an'analarini bashorat etish.

Me'yoriy bashorat - ijtimoiy hayotga mos me'yirlarni topish, aniqlash.

Tahdidlar bashorati - ijtimoiy taraqqiyot izdan chiqish holatining tahliliga asoslaniladi.

Ijtimoiy bashorat o'zaro mantiqiy bog'langan 4 bosqichda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich - bashorat ob'ekti bo'yicha ma'lumotlar manbaini va ko'rsatkichlarini aniqlash, bashorat dasturini ishlab chiqish, bashorat maqsadi masalalarini belgilab olishdan iborat bo'ladi.

Ikkinci bosqich - bashorat qilinuvchi ob'ektning dinamik modelini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Uchinchi bosqich - bashorat qilinuvchi jarayon modeliga kiruvchi boshqaruv ko'rsatkichlarini belgilash, ularning o'zgarish tendentsiyalarini va chegaralarini aniqlab olish, turli taxminiy variantlarini aniqlash.

Oxirgi bosqich - ko'p variantli bashoratni amalga oshirishni asoslash va tahliliy xulosalarni ishlab chiqishdan iborat.

Ijtimoiy bashorat masalasini yechishda matematik modellashtirish va ekspertiza usullardan foydalaniadi.

Axborot jamiyat faoliyatining ijtimoiy jihatdan o'ziga xos tamoyillarini ifodalaydi va uning yordamida ijtimoiy boshqaruv amalga oshiriladi. Ijtimoiy axborotning o'zi guruhlarga ajratiladi.

Hozirgi davrda iqtisodiy hayotni ma'lum bir kontseptsiyalarsiz, mafkuraviy maqsadlarga asoslanmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish davri tamoyillaridan biri bo'lgan «iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi» tamoyili iqtisodiy hayotning ma'muriy- buyruqbozlik mafkurasidan xoli bo'lishini, iqtisodiyotni erkinlashtirishni ko'zda tutadi.

Iqtisodiy hayot inson ma'naviy hayoti bilan uzviy bog'liqdir.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganlaridek, «Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar, turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tmishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi».

Iqtisodiy hayot sotuvchi va xaridor o'rtasida madaniy, ma'naviy munosabatlarsiz mavjud bo'lmaydi. Agar ishchining mafaatlari, ehtiyojlari inobatga olinmasa, ularning maqsadi va intilishlariga sharoit yaratilmasa, hech qanday texnik va texnologiya muammolarini hal qilishga imkoniyat bermaydi.

Moddiy va ma'naviy omillar o'rtasida ma'lum tafovutlar mavjud. Moddiy omillar iqtisodiy omillarga nisbatan kengroq tushunchadir. Moddiylik butun tashqi olamga xos bo'lib, ma'naviy omillarning asosi, manbaidir. Tabiat va butun tashqi olam, shu jumladan, inson tanasi, vujudi ham moddiylikdan iborat bo'lib,ya'ni, biz tashqi olamni o'z sezgi organlarimiz orqali sezamiz, ongimizda aks ettiramiz.

Ma'naviy omillar-ong, fikr, g'oya, maqsad-muddao, intilish, manfaat, ehtiyojlar, shuningdek turli-tuman hissiyot, hayajon, quvonch, iztiroblar va ularni harakatga keltiruvchi ruhiy quvvatlar, qobiliyatlar, iste'dodlar ham ijtimoiy va shaxsiy hayotda muhim rolb o'ynaydi. Umuman taraqqiyot mana shu moddiy va ma'naviy omillarning biri-biriga bo'lgan to'xtovsiz ta'siridan iboratdir. Moddiy va ma'naviy omillar mohiyatan bir-biriga o'xshamasa ham, ularning izchil birligi doimo va mutlaq zarurdir.

Adabiyotlarda ta'kidlanganidek, odamzod paydo bo'lgandan beri ikki xil ehtiyoj bilan yashab keladi: biri moddiy talabot, ikkinchisi ma'naviy chanqoqlik. T.Mahmudovning e'tiroficha, «ularning har ikkalasi odamlarning turmush tarzini belgilaydi. Agar avval moddiy talabotlar ustunlik qilib, inson yashashi va hayoti uchun birinchi darajali zaruriyat hisoblangan bo'lsa, jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrlariga kelib, ma'naviy ehtiyojlar, ruhiy olam moddiy olamni belgilovchi kuchga aylanadi. Shu tariqa yemoq, ichmoq, kiymoqdan ko'ra lazzatlanmoq, quvonmoq, zavq olmoq, sevmoq ustunlik qila boshlaydi. Agar moddiy ehtiyojlar o'z chegarasi va doirasiga ega bo'lsa, ma'naviy ehtiyojlar poyonsiz va uzlusiz ruhiy olamga aylandi.Chanqash, charchash, ochiqishlarni qondirish chegarasi mavjud, ammo sevgi,iroda, ilm,go'zallikka intilish singari ma'naviy ehtiyojlarning chegarasi yo'q»²⁴.

²⁴ ¹Qarang: Mahmudov T. «Avesto» haqida. T.: SHarq, 2000, 30-b.

Shunday qilib, inson hayotiga e'tibor bersak, uning moddiy hamda ma'naviy olamdan tarkib topganligi o'z-o'zidan ravshan. Insonning moddiy olamini uning vujudi va ehtiyoji uchun zarur ne'matlar hamda munosabatlar tashkil etsa, ruhini tarbiyalaydigan, yuksaltiradigan xatti-harakatlar, ne'mat va munosabatlar ma'naviy olamiga kiradi. Inson tiriklik, hayot taqozosi bo'lган mana shu ikki zaruratdan tashkil topgan ekan, professor I.Soifnazarov yozganidek, ularning birinchisini ikkinchisidan ustun qo'yib bo'lmaydi, ikkalasi ham inson umrini bezaydi, ammo ularga munosabatda oqilona mezon bo'lishi kerak.

Moddiy va ma'naviy omillarning yuksak birligi va o'zaro ta'siri iqtisodiy tafakkurda har tomonlama aks etadi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy tafakkurda moddiy omillar ma'naviyatga asos, manba bo'lishi, ikkinchi tomondan, ma'naviy omillar moddiy omillarga ta'sir qilib, ularni harakatga keltirishi, rivojlantirishi, barqarorlashtirishi mumkin. Xalqimizning insonni jismoniy va ma'naviy barkamol qilib tarbiyalash azaliy orzu-umidlari ana shu hayotiy zaruriyatni chuqur anglab yetishdan kelib chiqqan. Chunonchi, qadimgi «Avesto»da moddiy farovonlik bilan ma'naviy yetuklikni uyg'un holda e'tirof etilgani holda uning asosini mehnat tashkil etishi g'oyasi ilgari surilgan. Iqtisodiy taraqqiyot va ma'naviy kamolot omillari aslida yagona bir manbadan-odamning e'tiqodi va dunyoqarashidan oziqlanishi ko'rsatib berilgan.

Moddiy va ma'naviy omillarning birligi va o'zaro ta'siri markazida inson va uning hayoti turadi. Insonning hayotida moddiy omillar muhimmi, yoki ma'naviy omillarmi? Masalani bu tarzda qo'yib bo'lmaydi, albatta. Moddiy omillar ma'naviy omillarsiz harakatga kelmaydi, rivojiana olmaydi. Xuddi shuningdek, ma'naviy omillar ham moddiy omillarsiz mavjud bo'lmaydi, shakllana olmaydi. Sog'lom tanda sog' aql, tana va ruhning birligi masalasi ming yillardan buyon olimlarning diqqatini o'ziga qaratib kelgan. Sog'lom, baquvvat, kuch-qudratga to'la tanada aql-idrok, tafakkur, dunyoqarash rivojlanmagan bo'lsa, bunda insonning hayoti o'zining ijtimoiy-ma'naviy mohiyatini yo'qotadi. Yoki, aksincha, nosog'lom, zaif tanada aql-idrok, tafakkur rivojiga putur yetadi.

Iqtisodiy bilim, tafakkurning iqtisodiy faoliyat bilan, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish jarayonlari bilan uzviy yaxlitlikni tashkil etishi, iqtisod bilan madaniyatning o'zaro uyg'unligi yagona iqtisodiy madaniyat tushunchasi mazmunini tashkil etadi.

Iqtisodiy faoliyatda tarixiy tajribalar, an'analar, mahorat sirlari juda muhim o'rinni tutadi. Bu nafaqat hunarmandchilik, balki iqtisodiy faoliyatning deyarli barcha sohalari uchun dolzarb masaladir. Ammo juda ko'p hollarda iqtisodiy-tarixiy tajribalarni bilmaslik, yoki ularga mensimay qarashlar ko'zga tashlanadi. Hozirgi texnika va texnologiya yuksak rivojlangan paytda, ijtimoiy hayotning barcha sohalari kompyuterlashib borayotganda tarixiy tajribalarning ahamiyati yo'qdek bo'lib tuyuladi. Gap bu yerda sodda texnika vositalari, mashaqqatli qo'l mehnatiga qaytish haqida borayotgani yo'q. Gap iqtisodiy madaniyat turli davrlarda turli darajada bo'lganligi, shuningdek, ishlab chiqarish madaniyati, savdo madaniyati, tadbirkorlik madaniyati haqida bormoqda.

Iqtisodiy tafakkur ma'naviy madaniyatning boshqa tarkibiy qismlariga, xususan siyosiy, huquqiy va, hatto falsafiy madaniyatga nisbatan ham qadimiyoqdir. Aytish mumkinki, iqtisodiy tafakkur estetik madaniyat bilan bir paytda, aniqrog'i, biri-birini taqozo qilgan holda kelib chiqqan. Iqtisodiy ehtiyojlar va ularni qondirish usullari sodda, dag'al, nafosatdan uzoq bo'lgan davrlarda estetik madaniyat ham endi kurtak ocha boshlagan edi .

Odamzodda ilk bor shakllana boshlangan go'zallik tuyg'usi, tabiatdagi uyg'unlikni chuqur idrok etish va undan lazzatlanish qobiliyati estetik madaniyatning kelib chiqishiga asos soldi, desak xato bo'lmaydi. /orlarning devorlariga chizilgan suratlar, qazib olingan sopol idishlardagi bezaklar, tasvirlar ayni paytda ham ma'naviy, ham iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgangidan dalolat beradi. Umuman o'sha paytda ehtiyojlarni iqtisodiy va ma'naviyiga ajratish odad tusiga kirmagan, ular yagona edi. Aniqrog'i, azaldan mavjud iqtisodiy ehtiyojlar va ularni qondirish tobora insoniylasha boshlagan edi. Odamzod yovvoyilikdan insoniylik tomon, dag'allikdan nafislik tomon muhim qadam tashladi. Ayni shundan boshlab iqtisodiy ehtiyojlar tobora madaniylasha bordi.

Shunisi diqqatga sazovorki, insoniyat tarixida hali biror-bir siyosiy tuzum, biror- bir ta'lilot iqtisodiy madaniyatga loqayd munosabatda bo'lgan emas. Ikki ming yillik tarixga nazar solsak, Sharqda ham, g'arbda ham iqtisodiy madaniyat, jumladan, dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati tajribalari avloddan avlodga o'tib, tobora boyib, kengayib, rivojlanib kelganligiga guvoh bo'lamiz. Iqtisodiy omillar ta'sirida Sharqda hunarmandchilik, kulolchilik, kashtachilik, zargarlik, naqqoshlik va boshqalar sohalar rivojlangan bo'lsa, g'arbda iste'mol va maishiy turmush madaniyatiga katta e'tibor berilgan. Xususan, ovqatlanish, kiyinish, mehmon kutish, biror bir voqeani nishonlashda yuksak iqtisodiy madaniyatni namoyish etish g'arbda nisbatan ko'proq an'anaviy tus olgan.

Yuqoridagi fikrlar iqtisodiy tafakkurga bevosita taalluqli deyish mumkin. Iqtisodiy madaniyat katta ijtimoiy ahamiyatga molik hodisa bo'lib, uni rivojlantiruvchi asosiy kuch bu-insondir. Shuning uchun insonning mohiyati, hayotdagi o'rni, vazifasi, uning tabiat va jamiyatga ta'siri asosida iqtisodiy madaniyatning mohiyatini, uning rivojlanish zaminlarini yoritish, moddiy va ma'naviy omillarning o'zaro ta'sirini aniq-ravshan ko'rishimiz mumkin.

Biz tadqiqotlarimizning inson omilini faollashtirishga bag'ishlangan qismida bu haqda alohida to'xtaymiz. Hozir bizning asosiy diqqatimiz inson hayotida, uning hayotga, tashqi olamga bo'lgan munosabatida moddiy va ma'naviy omillarning yuksak darajada uyg'unligini ta'minlash masalasiga qaratilgan.

Insonning ham moddiy tomonini, ham ma'naviy tomonini uzviy birlikda olib tahlil qiluvchi, umuman, inson mohiyati va uning hayotdagi o'rnni ko'rsatib beruvchi yagona fan falsafadir. «Falsafani bilmaydigan odam,-deydi I.A.Karimov, - meditsina yoki ta'lim,san'at yoki madaniyat sohasi vakili bo'ladimi,bundan qat'i nazar-hayotning,o'z kasbining ma'no-mazmunini yaxshi tushunmaydi... tarixni tahlil qilish uchun har bir voqeа va jarayonga falsafiy qarash,ularni umumlashtirgan holda zarur xulosalar chiqara olish kerak». Demak, falsafa asosan umumiy qonuniyatlar doirasida ish ko'radi. Insonning butun tashqi va ichki olamini bilish uchun ko'plab fan yutuqlaridan xabardor bo'lish kerak. Jumladan,

psixologiya, pedagogika, tibbiyot fanlari, etika, estetika, mantiq singari fanlarning har biri inson hayoti va faoliyatining muayyan jihatlarini tadqiq etadi, o'rganadi.

Insonda moddiy va ma'naviy omillarni qanday qilib, uzviy birlikda, uyg'unlikda rivojlantirish mumkin? Yuqorida har bir fan inson hayoti va faoliyatining biror bir tomonini o'rganadi, degan fikrni bildirdik. Ammo shuni ta'kidlash joizki, insonni ham moddiy tomondan, ham ma'naviy tomondan to'lato'kis o'rganadigan fanning o'zi yo'q. Ko'z doktori inson a'zosidagi biror bir xastalikni bexato aniqlay olishi mumkin. Ko'z tevarak-atrofni ko'rish uchun xizmat qiladi. Ammo ko'z ko'rish qobiliyatidan tashqari yana bir muhim ma'naviy xususiyatni ifodalaydi. Bu- mehr-muhabbat. Inson o'z mehru-muhabbatini, e'tibori, saodatini, hatto o'z odamiyligini qarashlari, nigohi, ko'zi orqali ifodalaydi. Ko'zning bu xususiyatini qaysi fan o'rganadi? Ko'z doktori bu ish bilan shug'ullanmaydi. Etika, estetika, psixologiya bu xususiyatni ma'lum ma'noda o'rganadi, ammo to'liq va har tomonlama emas, albatta.

Demak, insonning ko'zida ham moddiy, ham ma'naviy tomon ajralmas uyg'unlikda aks etadi. Og'rigan, xasta ko'z mehr- muhabbatni yorqin, jozibali ifodalay olmasligi mumkin. Yoki, aksincha, qalbida insoniylik tuyg'usi bo'limgan odamning ko'zi qanchalik sog'lom va ko'rakam bo'lmasin, baribir, unda sovuqlik, ma'lum ma'noda, beparvolik aks etib turadi. Inson tili - muomala vositasi. Ammo birovning tilida asali, birovning tilida esa zahari borligi hammaga ma'lum.

Mana shu tariqa insonning butun vujudi xuddi shu ikki -moddiy va ma'naviy omilning qorishuvi, birikuvi, o'zaro ta'siri, uyg'unligi, ayni vaqtda ziddiyatlaridan iboratdir. Shuning uchun insonni o'rganishda uning tashqi ko'rinishi bilan cheklanmasdan, botiniy olamini ham bilish ham taqozo qilinadi. Insonga ta'sir xuddi mana shu ikki olam orqali samarali bo'ladi.

II bob. Ma’naviy iqtisodiy tafakkurning rivojlanishi - jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining asosiy omili sifatida.

2.1. Ma’naviy iqtisodiy tafakkur - shaxs tadbirkorlik faoliyatininig asosiy omili.

Respublikamizda tarkib topgan va o’zining hayotiyligini isbot etayotgan milliy istiqlol mafkurasi ko’p millatli O’zbekiston xalqining ezgu g’oya-ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo’lidagi asriy orzu-intilishlari, hayotiy ideallarini o’zida aks ettiradi¹. Milliy istiqlol g’oyasi xalqimizning strategik maqsadi bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat barpo etishdan iboratligini, uning asosiy sohalarida ustivor vazifalarning mohiyat-mazmunini ilmiy jihatdan asoslab beradi, vatan ravnaqi, yurt tinchligi,ijtimoiy hamkorlik,millatlararo totuvlik, diniy bag’ri kenglik ta’minlangan jamiyatda komil inson farovon hayot kechirishi istiqbollarini ko’rsatadi. Ayni paytda «har bir insonni, u qaysi shakldagi mulkchilik asosida mehnat faoliyati bilan shug’ullanmasin, shaxsiy manfaatlarni xalq va Vatan manfaati bilan o’zaro uyg’unlashtirib yashashga undaydi,har bir fuqaroning farovonligi-butun jamiyatning farovonligidir g’oyasini ilgari suradi»².

Milliy istiqlol mafkurasi «har bir fuqaroning farovonligi-butun jamiyatning farovonligidir» degan tamoyilga asoslanar ekan, bu g’oya har qaysi insonning shaxsiy manfaatlari xalq va Vatan manfaatlari bilan uyg’unlashgan holda amal hilishini nazarda tutadi. Shu bilan birga har bir insonning jamiyat va xalq orasidagi ma’naviy fazilatlar sohibi bo’lishi, shaxsiy va oilaviy farovonlikka erishish imkoniyatlari ko’p jihatdan uning o’ziga bog’liqdir. Mamlakatimizda ana shunday imkoniyatlarning mavjudligi ijtimoiy-siyosiy hamda huquqiy tomondan kafolatlangandir.

Iqtisodni erkinlashtirish, xususiy lashtirishning chuqurla-shuvi, iqtisodga xorij sarmoyasining jalb etilishi, mamlakat eksport salohiyatining ortib borishi,

¹Milliy istiqlol g’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. 6-b.

²O’sha asar, 50-b.

iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar - bularning barchasi jamiyatimizda iqtisodiy madaniyat rivojlanishi, har bir shaxs iqtisodiy faoliyati namoyon bo'lishining zaruriy shart-sharoitlari hisoblanadi. Boshqa tomondan, bunday faoliyatning ro'yobga chiqishi, taraqqiy etishi bevosita shaxslarning o'z qobiliyati, layoqati, iqtisodiy mas'ulligi va savodxonligi kabi masalalarga ham bog'liqdir. Demak, shaxs iqtisodiy madaniyatining yuzaga chiqishi ob'ektiv va sub'ektiv omillar uyg'unligida amal qiladi, rivoj topadi.

Mustaqillik yillarida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish va kengaytirish masalasiga alohida e'tibor berildi. Birgina 2004 yilda kichik biznes va xususiy tarmoqlar ko'lami, hajmi salmoqli darajada yuksaldi. Kichik biznes korxonalarining soni 14 foizga ko'paydi. Xususiy tadbirkorlik sohasida 425 mingdan ziyod yangi ish o'rirlari tashkil etildi. Kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortib, 2004 yilda 35,6 foizga yetdi. Bu natijalarga erishishda tadbirkorlarning erkin faoliyat yuritishlari, iqtisodiy ongi va tafakkurining o'sishi ham muhim omil bo'lib xizmat qildi¹. 2005 yilda kichik biznes ob'ektlarining soni 31,5 mingtaga ko'payib, ularning miqdori 310 mingdan oshdi, yalpi ichki mahsulotda kichik tadbirkorlikning ulushi 38,2 foizni tashkil etdi. Iqtisodiyotda jami band bo'lganlarning 65 foizidan ortig'i shu sohada ishlamoqda. Yangidan tashkil etilgan ish o'rirlarining qarayib 85 foizi kichik biznes sohasiga to'g'ri keladi².

Ayni paytda bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy savodxonlik, bilim,tajribaning yetishmasligi, boshqa tomondan, jamiyatdagi iqtisodiy tanglik oqibatida kichik va o'rta korxonalar, firmalarning bankrotga uchrashi, sinishi, o'z faoliyatini to'xtatish hodisalari ham ko'zga tashlanmoqda. Bu noxush voqealarning bir necha muhim sabablari bor, albatta.

Mana shulardan eng muhimi - iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik madaniyatida bilim va tajribaning yetishmasligidir. Bu o'rinda tadbirkorlarni tayyorlash sifatiga katta ehtiyoj seziladi. Agar yaqin kelajakda kichik biznesning O'zbekiston yalpi

¹Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. 13-t. 205 b.

²Qarang: 2005 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'naliishlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisining qarori.// Xalq sýzı, 2006, 15 fevralb

ichki mahsulot (VVP) dagi ulushini 45 foizga yetkazish ko'zda tutiladigan bo'lsa, bu sohada katta ishlarni amalga oshirish zaruriyati kelib chiqadi. Kadrlar tayyorlash masalasi ta'limning barcha sohalarida amalga oshirilmoqda. Bu tizimda biznes-inkubatorlar alohida o'rinni tutadi. 1996-2004 yillarda bu tizimda 47,5 mingdan ortiq tadbirkor bilimini oshirdi³.

Aholi, xususan yoshlarni ish o'rinnlari bilan band qilishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik imkoniyatlaridan keng foydalanish bo'yicha Farg'ona viloyatida amalga oshirilayotgan amaliy ishlar ham e'tiborga molikdir. Bugun viloyatdagi jami yalpi xududiy mahsulot tarkibida kichik biznesning ulushi 63,2 foizga to'g'ri kelmoqda, ish bilan band aholining 80,2 foizi shu istiqbolli sohalarda faoliyat ko'rsatmoqda. SHuningdek, mahalliy byudjet xarajatlarini qarayib 88 foizi yoki 1,8 trln. co'mi ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadlariga yo'naltirilmoqda. Jumladan, 2015 yilda tijorat banklari tomonidan kichik biznes sub'ektlariga 812 mlrd. so'm kredit mablag'lari ajratilgan bo'lib, bu o'tgan 2014 yilga nisbatan 1,3 barobar ko'p demakdir. Bugun viloyatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari soni 18775 tani tashkil etmoqda.

Shuni aytish kerakki, tadbirkorlarning o'zi bilim saviyasini orttirishga o'ta manfaatdordirlar. Birgina Toshkent shahri hamda Farg'ona vodiysi viloyatlarida 118 tadbirkor bilan o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, ularning 29,4 foizi oliy, 16 foizi oliy bo'limgan, 29,0 foizi o'rta maxsus, qolgan 25,6 foizi o'rta yoki o'rta bo'limgan ma'lumotga ega. Bundan tashqari, o'quvchilarni hisobga olmaganda so'ralganlarning to'rt toifasidan 63,5 foiz tadbirkor, 62,7 foiz rahbar-tadbirkorning ma'lumoti mutaxassislikka mos keladi. SHuning uchun ularning ko'pchiligi qo'shimcha bilim olish istagini bayon etishgan. Respondentlarning 74,5 foizi nodavlat sektorida bilim olishni afzal ko'radi va bilimga to'lanadigan haqni ma'qul hisoblaydi, qolgan 25,7 foizi uchun to'loving ahamiyati yo'q, 96,3 foiz tinglovchilar bilimdon va tajribali trener-o'qituvchilar mashg'ulot o'tkazishlariga asosiy e'tibor beradilar, 94,0 foiz respondent bilimni egallab obro'li ishga joylashishni ma'qul ko'radi. So'ralgan

³ Qarang: Narodnoe slova, 2005, 29 yanvar.

tadbirkorlardan 39,7 foizi, xo'jalik rahbarlaridan 56,9 foizi, shuningdek, ta'lif oluvchilardan 44,4 foizi asosiy narsa tadbirkorlik sirlarini o'rganishni, samarali faoliyatga undaydigan bilim va ko'nikmalar olishni asosiy deb hisoblaydilar¹.

Faoliyatning muayyan turi bilan shug'ullanadigan shaxsning iqtisodiy madaniyati nafaqat uning bilim darajasi, tajribasi, shu bilan birga, insoniy fazilatlarida ham ko'zga tashlanib turadi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy madaniyat nafaqat iqtisodiy ishbilarmonlik, balki shu bilan birga, umuman inson ma'naviy barkamolligining poydevori hamdir. Mana shu ma'naviy va iqtisodiy madaniyat shaxsning tadbirkorlik faoliyatida o'ziga xos ifodalanadi.

Shakllanayotgan bozor iqtisodiyoti qonunlariga muvofiq mehnatkash inson, qaysi soha mutaxassis bo'lishdan qat'iy nazar, dastavval, tadbirkor-ishbilarmonlik qobiliyatiga ega bo'lishi maqsadga muvofiqli. Negaki, «ayni bozor munosabatlari odamlarni yangilikka intiladigan, ilm-fan va texnikaning so'nggi yutuqlarini dadil va tez joriy etadigan, kasb mahoratini munosib qadrlaydigan qiladi»¹.

Sho'rolar hokimiysi yillarida tadbirkorlik faqat og'izda aytilar, xususiy mulkchilik taqiqlangan, «tarkib topgan soxta sotsialistik tamoyillar hayotda yolg'onidakam ijtimoiyadolat me'yorlarini qaror toptirardi. Bu me'yorlar boqimandalikni, ijtimoiy va mehnat sohalarida loqaydlikni, iqtisodiy mas'uliyatsizlikni tug'diradigan asossiz tenglashtirishni anglatar edi. Korxonalarning iqtisodiy erkinligiga ham, xo'jalik sohasidagi tashabbusga ham, tadbirkorlikka ham o'rinn yo'q edi»².

«Tadbirkor» oddiy tilda tadbir ishlaturvchi degan ma'noni bildiradi. «Tadbirkorlik to'g'risida»gi qonunga binoan tadbirkorlik-fuqarolarning foyda yoki shaxsiy daromad olishga yo'naltirilgan mustaqil, tashabbuskor faoliyatidir. Tadbirkorlik-biror narsani uyushtirish, biror jumboqni yechishga chora topish, yo'l-yo'riqlar ishlab chiqib, ularni amalga oshirish orqali rivojlanishga, taraqqiyotga yo'l ochishdir. Tadbirkor biror ishni, maqsadni amalga oshirish,

¹Qarang: Sharifulina T. Problemo' povysheniya kachestva podgotovki predprinimatelskix kadrov.

// Ri'nok, dengi i kredit. 2005, № 7, S.40-42

¹Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin.-T.: O'zbekiston, 1994,30 b.

²Karimov I.A. Vatan sajdahoh kabi muqaddasdir. 3-t. 193 b.

ro'yobga chiqarishda muayyan vositalardan foydalanadigan, shuning uchun puxta o'ylab chiqilgan amaliyot choralarini qo'llaydigan insondir.

Ishning ko'zini biladigan, muammolarni boshqalardan ko'ra omilkorlik bilan yecha oladigan, har bir hodisaning yaxshi-yomon tomonlarini to'g'ri belgilay oladigan tashabbuskor, chaqqon, izlanuvchan, ijodkor odamni tadbirkor deyish mumkin. Ko'rinaridiki, tadbirkor biror-bir ish bilan shunchaki emas, balki ijodkorlik va tashabbuskorlik bilan shug'ullanadigan insondir. SHuning uchun ularni odatda ishbilarmonlar, yoki turklar aytganidek, chinakamiga ish odamlari deb aytaydilar. «Tadbirkorlar avvalambor o'z manfaatlarini ko'zlab foyda olishga intiladilar. Aksariyat hollarda ular xatarli ishga qo'l urishga tayyor bo'lgan, tashabbuskor, ishning sir-u asrorlarini biladigan, serg'ayrat, tinib-tinchimas, iqtisodiy jihatdan savodxon va huquqiy madaniyatni egallagan insonlardir»¹.

Tadbirkorlik fazilatlari aksariyat insonda tug'ma, tabiiy bo'lishi ham mumkin. Ular tajriba, mahorat asosida yanada shakllanib, rivojlanib boradi. Bu jarayonda sub'ektning harakatlari asosiy rol o'ynaydi, unda mehnat madaniyati bilan iqtisodiy madaniyat yaxlit birlikni tashkil etadi.

Tadbirkordan bilim, saviya, zamondan xabardorlik talab etiladi. Bular asosan ikki yo'nalishda bo'lib, biri o'zi tanlagan sohasini yaxshi bilishi, ikkinchisi-davlat siyosatidan, tegishli qonun-qoidalardan, bozor iqtisodiyoti asoslaridan xabardor bo'lish bilan bog'liqdir. Islomshunos A.Azimov shu haqda so'z yuritar ekan, arab olimi Muhammad ash SHaraning «Islomda ijtimoiy kafolat» nomli asaridan quyidagi parchalarni keltiradi: «Mehnat muqaddas ish bo'lib, islom unga jiddiy munosabatda bo'lishga da'vat etadi. Odam mehnati uning aqli va tanasi faoliyatidir»².

Sharq tadbirkorligi bilan g'arb tadbirkorligi o'rtasida ma'lum tafovutlarning bo'lishi tabiiydir. Chunonchi, Sharq tadbirkorligida nisbatan insof, diyonat ustivorlik qiladi. g'arb tadbirkorligida avval ham, hozir ham individualizm alomatlari kuchli. Agar biz Amerikadagi tadbirkorlikni Yaponiyadagi tadbirkorlik bilan solishtirsak, yuqoridagi fikrlarning to'g'riliqiga amin bo'lamiz. Dunyoning

¹Ergashev T., Ismatov R. Iqtisodiy savodxonlik asoslari. 47-b.

²Azimov A. Islom va qozirgi zamon.-T.: O'zbekiston, 1991,56-b.

eng rivojlangan ikkita mamlakatida tadbirkorlikning o'ziga xos ikkita yo'li qaror topganligi bejiz emas.

Yaponiyalik professor Noriyuki Takayamaning quyidagi fikrlariga e'tibor beraylik: «Yaponiya jamiyat o'zaro ishonch zaminiga qurilgan. Ishonchsizlikka asoslangan jamiyat fayzsiz va zerikarlidir va bu hamisha jamiyatda totuvlik bo'lishiga monelik qiladi. Yaponiyada jamiyat bilan hamnafas yashash va o'zi mansub jamoaga sadoqat tuyg'usi kuchlidir. Yaponlar, azaldan, ularni nazorat qilishyaptimi, yo'qmi, farqi yo'q, mehnatdan erinmaydigan xalqdir. Kimki, bunday ishonchni yo'qotgan bo'lsa, endi u insoniy munosabatlar hukm suradigan jamoaga qayta qo'shila olmaydi. Ishonchga putur yetkazilmasa, o'z hayotiy ehtiyojlari va shon-shuhratini ta'minlashi mumkin. Yaponiyada kundalik ish faoliyatida tinimsiz izlanish tufayli katta bilimga ega bo'lган ziyolilar ko'п. Shunga ko'ra, har bir muassasada qaror pastdan tepaga qarab chiqib boradi. Xodimlarning yuqorida farmoyish kutib o'tirish hollari kamdan-kam uchraydi. Yaponianing yirik korxonalariga ishga kirayotgan har bir xodim har qancha qobiliyatli bo'lmasin, dastlab eng quyi o'ringa joylashtiriladi va ma'lum muddat o'tgandan keyingina uning mavqeい pog'onama-pog'ona o'sib boradi. Yaponianing yirik muassasalarida kadrlar 2-3 yilda almashib turadi. Yangi rahbar eski xodimlarni bo'shatib yubormaydi»¹.

Inson o'zida ikki xususiyat mavjud bo'limguncha ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarisha olmaydi. Birinchidan, boshqalardan farq qilishga qattiq urinishingiz kerak. Ikkinchidan, siz juda sezgir bo'lisingiz shart. Bu o'rinda sezgirlik-biror narsani ko'rganingizda uning yaxshilagini bilish yoki go'zallik zohir bo'lman narsada go'zallikni ilg'ay olish. Ijodiy salohiyat o'zingizdagi mavjud bilim va tajribani turli uslublarda birlashtira olish qobiliyatidir»¹.

Amerika Qo'shma Shtatlarida tadbirkorlik faoliyatida tezkor rejalar afzal hisoblanadi. Ularning 10-20 yilga myljallangan loyihalarga toqati yo'q. Xodimlar va ishchilarining o'z korxonasiga sadoqati ma'lum shaxsiy manfaatlar bilan

¹Takayama Noriyuki.O'zbekiston haqida o'ylaganlarim. //Jahon adabiyoti, 1997, 1-son, 197-b.

¹Xayashibara Ken. Erkinlik va xavfsizlik-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy sharti.//Xalq shizi, 2000, 20 iyun

bog'langan. Bunday sharoitda ayrim korxonalarning sinishi, ishsizlikning ortib borishi, kadrlar qo'nimsizligining kuchayishi tabiiy bir holdir.

Shuni aytish kerakki, tadbirkorlik insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida o'ziga xos o'rinni tutib kelgan, binobarin, bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanishni uningsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunonchi, islomda bunday an'analarning ilk kurtaklari Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyatiga borib taqaladi. Ma'lumki, Muhammad yoshligida boy savdogar ayol Hadicha begin karvoni bilan savdo-sotiq ishlarida qatnashgan. Yosh Muhammad o'zining ikki fazilati bilan Hadicha begin hurmatiga sazovor bo'ladi: birinchisi-chaqqonlik, uddaburonlik, o'ylab ish qilish bo'lsa, ikkinchisi-halollik, insof, diyonat.

Muhammad payg'ambar hadislarida tadbirkorlik madaniyati, talablari aks etgan: O'zimdan keyin qoladigan ummatlarim uchun uch narsadan-nafsu havoga berilib, yo'ldan ozishdan; nafsoniy va shahvoniy hissiyotga berilib ketishdan; ilmu ma'rifatga ega bo'la turib, g'ofillarning ishini tutishdan qo'rhaman. quyidagi axloqiy me'yorlar tadbirkorlik madaniyatining asosi sifatida har bir inson uchun muqaddas vazifalar sanalgan: harom narsalardan saqlaning-odamlar ichida ibodatlirog'i bo'lasiz; Allohning taqsim qilgan rizqiga rozi bo'ling-odamlarning boyrog'i bo'lasiz; qo'shningizga yaxshilik qiling-tinch bo'lasiz; o'zingiz sevgan narsani odamlarga ham ravo ko'ring-salomat bo'lasiz.

Hadislardan keltirilgan yuqoridagi ibratli aqidalarda axloqiy madaniyatning to'rtta muhim tomoni ta'kidlab o'tilgan: xaromdan xazar qilishlik; rizqni halollik bilan topishlik; qo'shnilarini rozi qilishlik; boylikni boshqalar bilan birga baham ko'rishlik. Bular faqat pand-nasihatlar emas, balki hayot haqiqati, nafaqat axloqiy me'yorlar, shu bilan birga undan kelib chiqadigan oqibatlar hamdir. «Kasblarning eng yaxshirog'i (pokrog'i) kishini o'z qo'li ila hosil qilganidir», deyilgan qisqa hadisda tadbirkarlik madaniyatining tub mohiyati aks etgan. SHunday qilib, tadbirkorning fazilati uning mehnatsevarligida va mehnat madaniyatida yorqin namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyo xalqlarining butun iqtisodiy tafakkuri tizimida tadbirkorlik g'oyalari alohida o'rinni tutganligining boisi ana shundadir. «qobusnoma»da

yoziladiki, «hunarsiz, g'ayratsiz kishi bilan do'stlik qilmagil... Ey farzand, ogoh bo'lki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo'lur va hech kishiga naf' yetkurmas»¹. «Tuzuklar»da yozilishicha, buyuk Amir Temur odamlarga kasb berish, ularni ish bilan ta'minlashga alohida ahamiyat bergen, tadbirkorlik faoliyati bilan, tijorat ishlari bilan mashg'ul bo'lувchilarga yetarli sarmoya, uy-joylar qurib berish haqida qay-g'urgan². qishloq xo'jaligi,tog'-kon ishlari, hunarmandchilik, savdo, chorvachilik sohasida ishbilarmonlarni va tadbirkorlarni yaqindan qo'llab-quvvatlaydi³.

Tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish yo'lida sub'ektiv va ob'ektiv to'siqlarning mavjud bo'lishi tabiiydir. Sub'ektiv to'siqlar tadbirkorning ong-tushunchasi, bilimi, dunyoqarashi, tajribasi bilan, ob'ektiv to'siqlar tashqi ta'sir qiluvchi kuchlar bilan, chunonchi, davlat idoralari, soliq tizimi, bank va boshqa tizimlar sohasidagi mas'uliyatsizlik, vijdonsizlik kabi illatlar bilan bog'liqidir. Sub'ektiv to'siqlar asosan tadbirkorning o'ziga dahldor bo'ladi, ob'ektiv to'siqlar tashqi ta'sir qiluvchi kuchlar tomonidan ko'rsatiladigan tam'agirlik illatlarida ko'zga tashlanadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarda olib borilgan rasmiy konkret-sotsiologik tadqiqot natijalariga ko'ra, tadbirkorlik madaniyati sub'ektlarini baholashda quyidagi qadriyatlar ustunlik qilgan edi: 63 foiz omilkorlik, 52 foiz halollik, 45 foiz ixtisoslik, 43 foiz odamoxunlik, 36 foiz tavakkalchilik qobiliyati, 20 foizga yaqin uquv; qolgan barcha fazilatlarni e'tirof etishlik salkam 20 foizdan iborat bo'lib, 16 foiz qat'iylik va o'zini tuta bilish, 15 foiz optimizm, 12 foiz talabchanlik, 10 foiz dilkashlik,tajriba,g'ayrat, 2 foiz dadillik va ustomonlik, foiz ishonuvchanlik².

¹ Qaykovus. Qobusnoma.-T.: Meros, 1992,21-b.

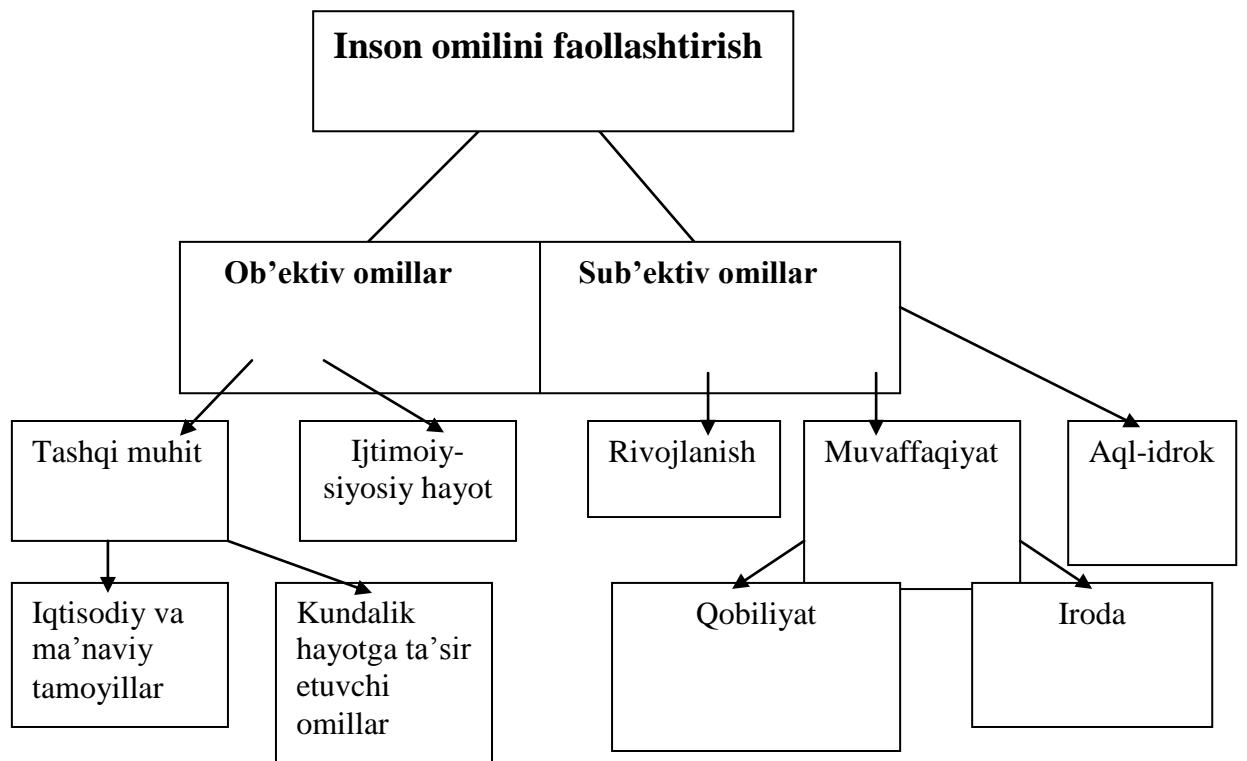
² Qarang: Temur tuzuklari. T.: Fan, 1993, 67-b.

³ Qarang: Temur va Ulug'bek davri tarixi.-T.: +omuslar bosh tahririyati,1996, 113-160-b..

² Zakonodatel'sno'e osnovy ro'nka.-T.: SHark,1996, S.183.

2.2. Iqtisodiy tafakkur - inson omilini faollashtirishtiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida.

Iqtisodiy tafakkur va inson omilini faollashtirish biri-birini taqozo qiluvchi, rivojlantiruvchi ijtimoiy hodisadir. Bu masalaning mohiyati inson, uning faoliyati, jamiyatda tutadigan o'rni bilan bog'liqdir.

Bu haqiqatni to'g'ri tushunmaslik, uning roliga yetarli e'tibor bermaslik, uni faollashtirish uchun yetarli sharoit yaratmaslik natijasida tushkunlik va tanazzul boshlanishi mumkin.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqadigan xulosa shuki, inson omilini faollashtirish jarayonida uning mohiyatiga xos eng muhim xususiyatlar, chunonchi, jismoniy va ruhiy tomonlar birligi, tafakkur va harakat o'rtaida bevosita aloqadorlik, tabiiy va ijtimoiy jihatlar yaxlitligi, inson ehtiyojlari cheksizligi va ularni qondirish cheklanganligi va boshqa jihatlar yuzaga chiqadi. Ayni vaqtda inson omilini faollashtirish iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir, aniqrog'i, iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish inson omilini,

aksincha, inson omilini faollashtirish iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga katta turtki beradi.

Bu fikrni aniqroq tasavvur qilish uchun inson faoliyatining uch sohasi - ishlab chiqarishni boshqarish, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va, nihoyat, iste'mol jarayonlari bilan tanishish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil etishga kirishishdan oldin inson omilini faollashtirish tushunchasi mazmunini aniqlab olish zarur, deb hisoblaymiz. Ma'lumki, xom ashyo, texnika, texnologiya va ishlab chiqarish uchun zaruriy vositalarni izlab topish, joy-joyiga qo'yish, ishga solish, shuningdek, iste'molchilarining mahsulotlarni iste'mol qilishdan qoniqishi yoki qoniqmasligi jarayoni o'ta murakkabdir. Inson omilini faollashtirishning asl mohiyati va mazmunini odamlarning o'zaro aloqalari, aniqrog'i, ularning mehnatga munosabatlari, ishni to'g'ri tashkil etishlari, mahsulot sifatini ongli baholab o'zlashtirishdagi tashabbus, fidoyilik ko'rsatgichlari tashkil etadi. Ko'ri-nib turibdiki, iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish uchun kurash biri-biri bilan uzviy bog'langan murakkab jarayonlarning yaxlit birligini taqozo etadi.

Boshqarish jarayonida inson omilini faollashtirish tashkilot-chilik usullarini takomillashtirish, bilim-saviyani oshirish, qobiliyatni ishlab chiqarishni yuksaltirishga sarflash bilan uzviy bog'langandir. Yuksak iqtisodiy madaniyatga ega, ishlab chiqarishni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqr egallagan tashkilotchilarni shakllantirish hozirgi paytda respublikamiz iqtisodiy taraqqiyotining muhim sub'ektiv omilidir.

Mustaqillik yillarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga davlatning o'zi boshchilik va homiylik qilmoqda. Bu narsa ma'rifatli bozor madaniyatini tarkib toptirish bilan bog'liq holda amalga oshirilmoqda. Inson omilini yuksaltirish va uning ijodiy imkoniyatlari namoyon bo'lishiga olib keladigan zaruriy shart-sharoitlar yuzaga keldi, iqtisodiy madaniyatning asosiy omili sifatida xo'jalik yuritishni erkinlashtirish qonuniy asosga qo'yildi. Oqibat natijada iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik hamda mehnat ijodiyligini ta'minlashga yo'naltirilgan nafaqat sub'ektiv, balki ob'ektiv shart-sharoitlar yaratildi.

Bugungi kunda iqtisodiy sohada boshqarish faoliyatini faollash-tirishda ikki yo'nalishni jonlantirishga zaruriyat sezilmoqda.

Birinchidan, o'z kasbining bilimdonlari bo'lgan, boshqarish san'atini puxta egallagan menedjerlar tayyorlash, shuningdek, aholining keng qatlamlarining iqtisodiy bilimlarini chuqurlashtirishga katta ehtiyoj sezilmoqda. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov alohida ta'kidlaganidek, biznes-ni boshqarishni takomillashtirish uchun menejmentlik san'atini puxta egallah taqozo qilinadi.

Ikkinchidan, menejerlar tayyorlashning maxsus tizimini qaror toptirish, ayni paytda xalqimizning iqtisodiy madaniyatini oshirishga qaratilgan maxsus davlat dasturi yaratish zaruriyati tug'ilmoqda.

Shaxs iqtisodiy madaniyatini shakllantirishning asosiy omillari nimalardan iborat? Uzoq vaqtlardan buyon davom etib kelgan an'anaga ko'ra, buning asosiy omili moddiy manfaatdorlik hisoblanadi. Ammo keyingi o'n yilliklarda shu narsa ma'lum bo'ldiki, hamma narsa faqat katta pulga bog'liq emas ekan. Ishchilar faoliyatini faollashtiradigan moddiy manfaat-dorlikdan boshqa, yana bir qator omillar bor. Umuman ishchilar faoliyatini faollashtiradigan asosiy omil iqtisodiy tafakkur bilan bog'liqdir.

Ko'rinish turibdiki, ishchi-xodimlarni faollashtirish uchun ko'rilgan bu chora-tadbirlar iqtisodiy rag'batlanirish omillari emas, balki insoniy munosabatlar bilan bog'liq ma'naviy omillardir. Iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish bilan bog'liq yana bir qator omillar taklif etiladi. Jumladan, qadr-qimmatni baland tutishga ehtiyojlar: ishchi-xodimlarga ancha salmoq dor va mazmundor ishlar taklif etish; bajargan ishlar natijalari bilan tanishtirib turish; bajarilgan ishlari uchun rag'bat-lantirish; rejorashtirish va qarorlar qabul qilish jarayoniga ularni jalg' etish; haq-huquqlarini biron bir yo'l bilan cheklamaslik; yuqoriroq lavozimlarga ko'tara borish; malakasini oshirish uchun imkoniyatlar yaratish va h.k.

Iqtisodiy tafakkur bu nafaqat madaniyatilik, balki, ayni paytda, iqtisodiy tadbirdorlik belgisi hamdir. Iqtisodiy tafakkuri shakllangan tadbirdor rentabellikni oshirish, ya'ni kam xarajat sarflab ko'plab mahsulot ishlab chiqarish sir-asrorlarini yaxshi egallab oladi.

Inson omili va shaxs iqtisodiy madaniyati tarkib topishi haqida gap ketganda, psixologik xususiyat (xolerik, sangvinik, melanxolik, flegmatik)larni tiplarga bo'linishi masalasini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Psixologik omillar har bir odamning nafaqat umum, balki iqtisodiy madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkazib turadi. Shuning uchun iqtisodiy psixologiya degan tushuncha ishlataladiki, unga ko'ra o'ziga ishonch, mustaqillik, beqarorlik, izzattalablik, mansabparastlik, xushmuomalalik, yangilikka intiluvchanlik, e'tiyotkorlik, tajovvuzkorlik, sabr-qanoatlilik, muvaffaqiyatga intilishlik, tartib-qoidani xush ko'rishlik, moslashuvchanlik, qaysarlik kabi jihatlarni sanab o'tish mumkin.

Iqtisodiyotni modernizasiya qilish davrida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati faqat odamlarning manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo'lmasdan, balki mehnatga yaroqli yoshlarni ish bilan bandligini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o'sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o'ziga xos yoshlar tarkibiga ega bo'lgan bizning respublikada ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi.

Yoshlarni ish bilan ta'minlash uning takror ishlab chiqarishi uchun zarur shartdir. Chunki kishilarning turmush darajasi jamiyatning kadrlar tanlash, tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishga joylashtirish, ishsizlarni moddiy jihatdan qo'llab - quvvatlash uchun sarf qiladigan chiqimlar yoshlarni ish bilan ta'minlanishiga bog'liqdir. Ish bilan bandlik inson ijtimoiy kamolatining eng muhim tomonlardan birini ochib beradiki, bu uning mehnat sohasidagi va mehnat bilan bog'liq bo'lgan etiyojlarini qondirishga aloqadordir.

Birinchi prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: "Aholini ish bilan ta'minlash muammolarini hal etishda ham jiddiy sifat o'zgarishlari ko'zga tashlanmoqda"¹.

Yoshlarni ish bilan bandligi ularning ish joylari qayerdaligidan qat'iy nazar, ijtimoiy foydali mehnatda qatnashishi yuzasidan o'zaro kirishadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir. Ish bilan bandlik munosabatlari, mehnatga layoqatli odamlarning qanchasi va qay darajada ijtimoiy foydali mehnatda qatnashishini

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralar. – T.: "O'zbekiston", 2009, 24-bet.

ko'rsatadi.

Biroq yoshlarni ish bilan bandlik toifasi faqat iqtisodiy komponenti bilan cheklanmaydi. Ish bilan bandlik, avvalo, ijtimoiy munosabatlardir, ya'ni odamlarning jamiyat ichidagi munosabatlaridir, shu bois qandaydir azaliy, bevosita yuzaga kelgan hodisa sifatidagi ijtimoiylik ularning asosiy xususiyati hisoblanadi.

Yoshlarni ish bilan bandlik tushunchasini fuqaroning o'z shaxsiy va jamoat ehtiyojini qondiradigan hamda daromad keltiradigan faoliyati deb tushunish mumkin. Ish bilan bindlikni ijtimoiy, iqtisodiy va demografik jarayonlar tizimida mehnat resurslarini yetishtirishning tabiiy asosi sifatida qarash lozim.

O'zbekiston Respublikasi «Aholini ish bilan ta'minlash» to'g'risidagi Qonuning 2-moddasida qayd etilganidayek: «Ish bilan ta'minlash – fuqarolarning qonun hujjatlariga zid kelmaydigan, o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lган, ularga ish haqi (mehnat daromadi) keltiradigan faoliyatdir».¹

Unumli va ijodiy mehnat qilishga bo'lган o'z qobiliyatlarini tasarruf etish va qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyat, shu jumladan haq to'lanadigan ishni bajarishga aloqasi bo'lмаган faoliyat bilan shug'ullanish mutlaq huquqiy fuqarolarga tegishlidir².

Majburiy mehnat, ya'ni biron-bir jazoni qo'llash bilan tahdid qilish orqali ish bajarishga majburlash taqiqlanadi, qonunda belgilangan hollar bundan mustasno. Kishilarning ixtiyoriy ravishda ish bilan band bo'lmasligi ularni javobgarlikka tortishi uchun asos bo'la olmaydi.

Ish bilan bandlikni ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qo'yidagicha ta'riflash mumkin: ish bilan bandlik fuqarolarning qonun hujjatlariga zid qilmaydigan o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lган, ularga ish haqi yoki mehnat daromadi keltiradigan faoliyatdir³.

Iqtisodiyotning sifat jihatidan oldingisidan farq qiluvchi har bir rivojlanish bosqichi uchun ish bilan ta'minlashning muayyan modeli (konsepsiysi) mos

¹ O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuniga sharhlar. – T.: "Sharq", 2004, 19 bet.

² Mamaraimov Q. «Qishloq aholisi ish bilan bandligi» Bozor, pul va kredit 2009, oktyabr, 70-bet.

³ Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (darslik). – T.: "Mehnat", 2009, 274-b.

keladi, chunki uning asosiy xususiyatlari jamiyat faoliyatining muhim jarayonlarini ochib beradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, jamiyat muammolarini ichida insonning shaxsini, talab-ehtiyojlarini hisobga olmasdan hal qilishga urinish omadsizlikka mahkum etadi. Shuning uchun avvallari olimlar ish bilan bandlik muammolarini ko'rib chiqayotganlarida asosan, uning iqtisodiy jihatlariga e'tibor bergan bo'lsalar, keyingi paytda ish bilan bandlikning ijtimoiy jihatlari to'g'risida tobora ko'proq gapirayotganligi beziz emas.

Yoshlarning ish bilan bandlik konsepsiyasi – jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muayyan bosqichidagi ish bilan ta'minlanishning xususiyatini ochib beradigan qarashlar, tasavvurlar tizimidir.

Bunday nazariy tushunchalar markaziga uni rivojlantirishning ijtimoiy bozor tipidagi davlat uchun xos bo'lgan obyektiv jarayonlarini hisobga oluvchi ish bilan ta'minlanishning shakllanishi qo'yiladi. Bu o'z navbatida muayyan davr mobaynidagi qo'yilgan maqsadlarga erishishning real imkoniyatlari bilan cheklanmaydi.

Hozirgi vaqtda ish bilan band yoshlarga barcha yollanib ishlayotgan xodimlar, o'quvchilar, xarbiy xizmatchilar bilan bir qatorda o'zini o'zi mustaqil ravishda ish bilan ta'minlaydigan fuqarolar va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan fuqarolar kiritilgan.

2.3. Shaxs tadbirkorligida ma’naviy va iqtisodiy omillar uyg’unligi - ijtimoiy taraqqiyotning asosiy tayanchi

Mustaqillik yillarda tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish va kengaytirish masa-lasiga alohida e’tibor berildi. Bu jarayonda tadbirkorlarning erkin fao-liyat yuritishi, iqtisodiy ongi va tafakkuri o’sishi muhim ma’naviy omil bo’lib xizmat qildi. Ayni paytda bozor iqtisodiyoti talablari darajasida iqtisodiy savodxonlik, bilim, tajriba yetishmasligi bu soha taraqqiyotida jiddiy kamchiliklar paydo bo’lishiga olib keldi.

Bular orasida tadbirkorlik madaniyati asoslaridan bilim va tajriba yetishmasligi biligib qoldi, shuning uchun tadbirkorlarni tayyorlash sifa-tini oshirish katta e’tibor berildi.

Har qanday mehnatkash inson bozor iqtisodiyoti qonunlariga muvofiq qaysi soha mutaxassisi bo’lishdan qat’iy nazar, dastavval, tadbirkor-ishbi-larmonlik qobiliyatiga ega bo’lishi taqozo qilinadi. Negaki, “ayni bozor munosabatlari odamlarni yangilikka intiladigan, ilm-fan va texnikaning so’nggi yutuqlarini dadil va tez joriy etadigan,kasb mahoratini munosib qadrlaydigan qiladi”..

Ish ko’zini biladigan, muammolarni ijodiyroq yecha oladigan, har bir hodisaning mohiyatini to’g’ri belgilay oladigan tashabbuskor, chaqqon, izlanuvchan, ijodkor odam haqiqatda tadbirkor hisoblanadi. Ko’rinadiki, tad-birkor biror-bir ish bilan shunchaki emas, balki ijodiy va tashabbuskor-lik bilan shug’ullanadigan inson-dir. SHuning uchun ularni chinakamiga ish odamlari deb atash mumkin. Tadbirkorlar avvalambor o’z qonuniy manfaat-larini ko’zlab foyda olishga intiluvchi, ishning sir-u asrorini biluvchi, serg’ayrat, tinib-tinchimas, iqtisodiy savodli va huquqiy madani-yatni egal-lagan insonlardir.

Aksariyat insonda tadbirkorlik qobiliyati tug’ma, tabiiy bo’lishi ham mumkin. Ular tajriba, mahorat asosida yanada shakllanib, rivojlanib bo-radi. Bu jarayonda sub’ektning harakatlari asosiy rolъ o’ynaydi, unda meh-nat madaniyati bilan iqtisodiy madaniyat yaxlitlikni tashkil etadi.

Tadbirkordan bilim, saviya, zamondan xabardorlik talab etiladi. Bular asosan ikki yo'nalishda bo'lib, biri o'zi tanlagan sohasini yaxshi bilishi, ikkinchisi-davlat siyosati, tegishli qonun-qoidalardan, bozor iqtisodiyoti asoslardan xabardor bo'lishi bilan bog'liqdir.

Tadbirkorlik insoniyat taraqqiyoti barcha bosqichlarida muhim o'rinn tutib kelgan. Chunonchi, bunday an'analarning ilk kurtaklari islomda ham o'z ifodasini topganligi ma'lum. Xususan, Hadislarda tadbirkor axloqiy madaniyatining to'rt jihatni ta'kidlangan: xaromdan xazar qilish; rizqni halol topish; qo'shnilarini rozi qilish; boylikni boshqalar bilan baham ko'rish. "Kasblarning eng yaxshirog'i (pokrog'i) kishini o'z qo'li ila hosil qilganidir", deyilgan qisqa hadisda tadbirkor axloq-odobining mohiyati aks etgan.

Bunday fikrlar o'tmish allomalarimiz tomonidan ham aytib o'tilgan, masalan, Alisher Navoiy "Mahbubul qulub" asarida bu masalada uch xulosaga keladi. Birinchidan, bunda savdo, bozor, tijorat, tadbirkorlik, muomala iqtisodiyotni rivojlantirish jarayoni yetakchilik qilishi kerak. Ikkin-chidan, tadbirkor faoliyatidan tushadigan daromad davlat byujeti manbai, mamlakat iqtisodiy qudrati tayanchlaridan biri; uchinchidan, bunda tijorat ahli, olib sotarlar, bozor kosiblari insof tamoyiliga amal qilishlari zarur. Bu axloqiy me'yorlarni bo'zgan tijoratchida "yo'q xirad va qushdin nishon", kosibda "yo'q zarra uyat", olib sotarning do'konida "barcha matoh mavjud, g'ay-ri insof", deb yozadi .

Mustaqillikning dastlabki yillarda o'tkazilgan konkret-sotsiologik tadqiqotlarda tadbirkorlik sub'ekti faoliyati quyidagi mezonlar asosida baholangan: 1.Omilkorlik (63%). 2.Halollik(52%). 3. Ixtisoslik (45%). 4. Odam-oxunlik (43%). 5. Tavakkalchilik (36 %). 6. Uquv (20%). 7.Qolgan fazilatlarni qat'iylik va o'zini tuta bilish.8. Optimizm. 9.Talabchanlik. 10. Dilkashlik.11. Tajriba. 12.G'ayrat. 13. Dadillik va ustamonlik. 14.Ishonuvchanlik kabi ma'naviy talablar tashkil qilgan.

Keyingi yillarda tadbirkorlikda asosan ijodiy mehnat bilan bog'liq qadriyatlar, xususan, mehnatning shaxsiy-ijtimoiy mohiyatiga ustuvor ahamiyat beriladi. Ularda "mehnat - hayot kechirishning muhim vositasi, yashash uchun mablag'

topish usuli”, “hayotning asosiy belgisi”, “odamlarga foyda keltirish, hayotni yengillashtirish”, “shaxsning o’z-o’zini namoyon qilish vositasi” deb e’tirof qilinadi. Eng muhim, bunday tadqiqotlarda tadbirkorlikka faoliyatning asosiy turi sifatida yondashish ustuvor o’rin tutadi.

Shunday ekan, tadbirkorlikning axloqiy-ma’naviy talablari nimalar-ni nazarda tutadi, degan savol tug’ilishi mumkin.

Bu yerda, avvalambor, xalqimizning asrlar davomida shakllanib kelgan ma’naviy tamoyillariga asoslanish taqozo qilinadi. Bu tamoyillar ichida halollik yetakchi o’rin tutadi. Tadbirkorlikning bosh maqsadi, tabiiyki, ko’proq foyda olish bo’lsa-da, “foyda topmoq tartibi aql asosiga qurilmog’i” lozim.

Ikkinci tamoyil tadbirkor tashabbuskorligi bilan bog’langan. Tadbirkorlikning samaradorligi, ijtimoiy mazmuni nafaqat ob’ektiv shart-sha-roit, balki shaxsning tashabbuskorlik qobiliyati bilan ham belgilanadi. Bu - o’zbek xalqi ma’naviy qiyofasiga xos muhim fazilat sanaladi.

Tadbirkorlik jiddiy hisob-kitobga asoslangan tavakkalchilikni ham o’z ichiga oladi. Bunda tavakkalchilik darjasи unga ko’rsatiladigan xavf va ehtimol, foydar-zarar darajasini ham belgilashga yordam beradi. Maqsadni aniq qo’ya olish yana bir muhim jihatki, u real imkoniyatlarni hisobga olishni taqozo qiladi. SHunday ekan, tadbirkorga qo’yiladigan talab boshqa moddiy boyliklar yaratuvchilarga qaraganda ancha jiddiy va mas’uliyatlidir.

Yuqoridaagi talablar intizom tamoyili bilan bog’lan-gandir. Tadbirkor davlat, jamiyat, xalq oldidagi burchini aniq his qilishi, o’zida qonunchilikka rioya etish odobini shakllantirishi lozim. Tadbirkorga qo’yiladigan talablar orasida xushmuomulalik, marketing savodxonligining ham o’z o’rni bor.

Shunday qilib, shaxsning tadbirkorlik madaniyati ma’naviy yetuklik, intizom, mehnatga hurmat-ehtirom, bilim, qobiliyat, samaradorlik kabi belgilardan tashkil topadi, ular iqtisodiy faoliyatda odob, iymon, insof,adolat, iqtisod kabi tamoyillar amal qilishini taqozo qiladi.

Xulosa

Jamiyatimizda sodir bo'layotgan islohotlar va modernizatsiya jarayonlari XXI asrda davlatning ta'lif siyosatini yangidan qurishni taqozo etmoqda. Bo'lg'usi mutaxassislarda dunyoqarash madaniyati va umuminsoniy, ma'naviy qadriyatlar hamda shaxsiy mas'uliyat hissini mustaqil ijodiy fikrlash tarzini, kelajak maqsad va vazifalarini aniq belgilash ko'nikmalarini shakllantirish vazifasi birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda.

Umuman olganda, jamiyat muayyan intellektual salohiyatga ega bo'lgan taqdirdagina axborot texnikasi ilmiy taraqqiyotga turtki berishi mumkin. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov fikricha: "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini amalga oshirish naqadar ulkan ahamiyatga ega ekanligiga biz yana bir bor ishonch hosil qilmoqdamiz. Uni amalga oshirmsandan o'z istiqbolimizni ko'rishimiz mumkin emas. Milliy dasturni amalga oshirish strategik maqsadimiz- ravnaq topgan, kuchli demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurishga erishishning negizi bo'lishi lozim desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu tamoyilga biz bundan buyon ham amal qilishimiz kerak"

Tarixiy davrlar o'zgarishi bilan mafkura va g'oyalar o'zgarishi, ya'ni eskirgan o's umrini yashab bo'lgan g'oyalar o'rniga yangi davrni, yangi voqelikni yuzaga kelishi, shakllanishi va yakunlanganligini ko'ramiz, xalqimiz "Xar bir narsaga vaqt xakamlik qiladi" deb bejiz aytmagan. Demak, yangi g'oya va mafkuralar zamonda vujudga kelib, zamonda nihoyasiga yetadi. Bu qonuniyatli sanaladi. G'oyaviy , mafkuraviy jihatdan mustahkam davlat va uning xalqini qul etish, qaram qilish, talash anchayin qiyin. Qaysi yurt g'oyaviy jihatdan zaif bo'lsa, u yerda mafkuraviy beqarorlik bo'lsa, u erda parokandalik bo'ladi.

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o'zining natijalarini namoyon etmoqda. Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqr tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, aholi daromadlarining o'sishini ta'minlash, samarali tashqi savdo hamda investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish, bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritildi.

Mamlakatimizda va uning mintaqalarida faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes korxonalari aholi turmush farovonligining oshishiga ijobiylar ta'sir ko'rsatmoqda.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, aholi daromadlarining oshishi ko'p jihatdan mintaqalarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalari sonining oshishiga bog'liq. SHu munosabat bilan respublikamiz mintaqalarida kichik biznesni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularga moliyaviy va moddiy jihatdan yordam ko'rsatish maqsadga muvofiq. Fikrimizcha, respublikamiz mintaqalarida kichik biznes korxonalarini rivojlantirish maqsadida:

kichik biznesni rivojlantirishning tarmoq va hududiy dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- iqtisodiy jihatdan qoloq qishloq aholi punktlarida kichik biznes uchun soliq va boshqa imtiyozlarini joriy etish;

- kichik biznes korxonalarini davlat ehtiyojlari uchun zaruriy ishlarni bajarishga jalb etish, turli pudrat ishlariga ishtirokini kengaytirish, kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarilgan tovarlarni ichki va tashqi bozorlarda sotishga yordam berish;

- bozor infratuzilmasi rivojlanmagan hududlarda yirik shaharlarda faoliyat ko'rsatuvchi bozor infratuzilmasi sub'ektlarining filiallarini tashkil etishni rag'batlantirish;

- kichik biznes sohasida ishlovchilarni o'qitish uchun biznes-maktablar, kasbiy mahorat maktablari tarmog'ini kengaytirish;

- kichik korxonalarining xom-ashyo, asbob-uskuna, texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish va boshqa bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Bu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi tavsiyalrni ishlab chiqdik:

- moddiy ishlab chiqarish sohasiga ko'proq ishbilarmon, tadbirkor va bilimdon kishilarni jalg etish;

- menejment, marketing, tadbirkorlik va bozor iqtisodiyoti sohasi bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash, ishlab chiqarish jarayonlarini raqobatga chidamli qilib tashkil etish, dehqon xo'jaliklarini yanada rivojlantirish, xususiy mulkchilikning vujudga kelishiga keng yo'l ochish;

- qo'shma korxonalar, aktsiyadorlik uyushmalarini tashkil etishni jadallashtirish kabilarni amalga oshirish lozim.

Ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati - madaniyatni qayta tashkil etish: shaxsan an'anaviy tur, qotib qolgan ijtimoiy formalarni o'zgaruvchan, jo'shqinlikni ifodalovchi tuzumlar va munosabatlar bilan almashtirish zarurligini belgilab beradi.. Sub'ektiv sotsiologlar andozalarida shaxs, asosan harakatga keltiruvchi kuch sifatidagina emas, shuningdek, ijtimoiy hayotning o'lchovi hamdir.

Ijtimoiy taraqqiyotning oliy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun xizmat qiladigan munosabatlarni yaratishdan iborat.

Yuqorida mulohazalardan kelib chiqadigan xulosa shuki, inson omilini faollashtirish jarayonida uning mohiyatiga xos eng muhim xususiyatlar, chunonchi, jismoniy va ruhiy tomonlar birligi, tafakkur va harakat o'rtasida bevosita aloqadorlik, tabiiy va ijtimoiy jihatlar yaxlitligi, inson ehtiyojlari cheksizligi va ularni qondirish cheklanganligi va boshqa jihatlar yuzaga chiqadi. Ayni vaqtda inson omilini faollashtirish iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir, aniqrog'i, iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish inson omilini, aksincha, inson omilini faollashtirish iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga katta turki beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari va huquqiy normalar

1.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992 yil 8 - dekabr. 24, 37, 39,40,41-moddalar.

2.O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuniga sharhlar. – T.: "Sharq", 2004, 19 bet.

3."O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to`g`risida" PQ-2124-sonli qaror 2014 yil 6 fevral . Xalq so`zi, 2014 yil 8 fevral

II. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti

I.A.Karimovning asarlari

1.Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2000. – B. 28

2. Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir // Xalq so'zi, 2007 yil 7 dekabr.

3.Karimov I.A.Yuksak ma`naviyat - engilmas kuch. - Toshkent: O`zbekiston, 2008. - B. 11.

4.Karimov I.A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini ta'minlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo'lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir. // Xalq so'zi, 2012, 8 dekabr.

III. Asosiy adabiyotlar:

1. Qaykovus. Qobusnoma.-T.: Meros, 1992,21-b.

2.Temur va Ulug'bek davri tarixi.-T.: Qomuslar bosh tahririysi,1996, 113-160-b..

3.Zakonodateloe osnovi rinka.-T.: Sharq,1996, S.183.

4.Ergashev T., Ismatov R. Iqtisodiy savodxonlik asoslari. 47-b.

- 5.Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari. T.: 1996, 6-bet.
- 6.A'zamov Ye. Yuksak pog'ona. Ma'naviyatning oydin yo'li. T , «Ma'naviyat», 1996, 32-bet.
- 7.T. Mahmudov. Mustaqillik va ma'naviyat T.: 2001, 9-bet.
- 8.A. Yerkaev. Yezgulik sari yo'naltirilgan iroda. "Tafakkur", 1997 yil, 3-son 14-bet.
- 9.Z.G'ofurov, S. Toshev. Ma'naviyat saboqlari Qarshi «Nasaf» 1998 yil 11-bet
- A. Yeshonqulov.Ma'naviyat tarbiyasi. «Muloqot», 1997, 1-sonli, 20-bet.
- 10.Takayama Noriyuki.O'zbekiston haqida o'ylaganlarim. //Jahon adabiyoti, 1997, 1-son, 197-b.
- 11.Saifnazarov I. Iqtisodiy va ma'naviy manfaatlar uyg'unligi va barkamol inson tarbiyasi. T.:Yangi asr avlod, 2002, 7-b.
- 13.Yo'ldoshev , Valiev Sh. «Avesto»ning falsafiy va iqtisodiy g'oyalari. –T.: Moliya, 2003.
- 14.Mamaraimov Q. «Qishloq aholisi ish bilan bandligi» Bozor, pul va kredit 2009, oktyabr, 70-bet.
15. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (derslik). – T.: "Mehnat", 2009, 274-b.

IV. Internet saytlari

- 1.www.google.uz
2. www.lex.uz
3. www.social work.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.uzlidep.uz
6. www.xdp.uz
7. www.edu.uz

Farg'ona davlat Universiteti Ijtimoiy-iqtisodiy fakulteti
“Ijtimoiy ish” yo’nalishi bitiruvchisi Shermatov Abdurasulning
“Ma’naviyat va ijtimoiy taraqqiyot uzviyligi” mavzusidagi
bitiruv malakaviy ishiga
TAQRIZ

Mamlakatimizda jismoniy sog`lom va ma`naviy barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo`nalishlaridan biridir. Bugun yoshlarning ta`lim-tarbiya olishi, o`z iste`dod va iqtidorini namoyish etishi uchun barcha shartsharoit yaratib berilmoqda.

Mustaqillik yillarida davlatimiz tomonidan ana shu qo'yilgan vazifalarning amalga oshirilayotganligi milliy-ma`naviy rivojlanish borasida katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishimiz uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki taraqqiyotimizning bugungi bosqichi ma`naviyatni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojini yana ham oshirib bormoqda. Bitiruv malakaviy ishida ma`naviyat va ijtimoiy taraqqiyot uzviyligi haqida so'z borishi tadqiqot mavzusining yanada dolzarbligini ko'rsatib beradi.

Ushbu bitiruv malakaviy ishini yakunlangan deb hisoblayman. Lekin, ishda ayrim juz'iy kamchiliklar: stilistik va orfografik xatolar ham uchraydi va ular ishning umumiy saviyasiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. Ishni himoyaga tavsiya etish mumkin deb hisoblayman.

Taqrizchi:

M.Rahmonov, Farg'ona viloyati, Yozyovon tuman hokimligi Ma’naviyat-targ’ibot markazi rahbari.

Farg'ona davlat Universiteti Ijtimoiy-iqtisodiy fakulteti
“Ijtimoiy ish” yo’nalishi bitiruvchisi Shermatov Abdurasulning
“Ma’naviyat va ijtimoiy taraqqiyot uzviyligi” mavzusidagi
bitiruv malakaviy ishiga ilmiy rahbar
XULOSASI

O’zbekiston Respublikasining mustaqil taraqqiyot yo’liga o’tib, jamiyat hayotining barcha sohalarida olamshumul tarixiy yutuqlarni qo’lga kiritishida, jahondagi nufuzini ortib borishida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli tub islohotlarning roli nihoyatda kattadir.

Mamlakatimizda ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot, huquqiy demokratik jamiyat qupish jarayoni ketmoqda. Amalga oshirilayotgan tub siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va madaniy islohotilar birinchi galda inson va uning manfaatlariga xizmat qilmoqla.

Bitiruv malakaviy ish ishi kirish, ikki bob, besh paragraf, xulosa va tavsiyalar, hamda foydalanilgan adabiyotlar ro’yhatidan iborat. Ishning birinchi bobi “Ma’naviyat, ma’rifat va ijtimoiy taraqqiyot tushunchalarining o’zaro uyg’unligi” deb nomlanib, ushbu bobda ma’naviyat va ma’rifat tushunchalarining mohiyati hamda jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida bu tushunchalarning o’zaro uyg’unligi haqida so’z boradi.

Bitiruv malakaviy ishining ikkinchi bobi esa “Ma’naviy iqtisodiy tafakkurning rivojlanishi - jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining asosiy omili sifatida” deb nomlanib, ushbu bobda ma’naviy iqtisodiy tafakkurning rivojlanishi jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida asosiy omil sifatida namoyon bo’lishi manbaalarga asoslangan xolda o’rganib chiqilgan.

Ushbu bitiruv ishini yakunlangan deb hisoblab, himoya uchun tavsiya etish mumkin.

Ilmiy rahbar:

**I.Nurmatova, “Ijtimoiy ish”
kafedrasi o’qituvchisi**

